

परीक्षामुखलघुवृत्तिः ।

ॐ नमः विदुष्यः ॥

नताभरश्चिरोरत्नप्रभाप्रोतनखत्विगे ।
 नमो जिनाय दुर्धाराखीरमदच्छिदे ॥ १ ॥
 अकलङ्कयचोऽम्भोधेरुद्वेगे येन धीमता ।
 न्यायविव्यासुतं तस्मै नमो भाषिकानन्दिने ॥ २ ॥
 प्रमेयवचनोदरचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
 मादृशाः क्व तु राख्यन्ते ज्योतिरिक्कासन्निभाः ॥ ३ ॥
 तथापि तद्वचोऽपूर्ववचनचरितं सताम् ।
 चेतोहरं सतं यद्वद्व्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
 वेत्तेप्रमिपुत्रस्य हौरपथोपरीधतः ।
 शान्तिप्रेषार्थमारब्धा परीक्षामुखपञ्जिका ॥ ५ ॥

श्रीमन्मायपारावारखानेयप्रमेयरत्नसरखगगहनसञ्चुतपद्मेः कर्तुं न पार्यते । इति तदवगाहनाय योतप्राथमिकं प्रकरणमाचार्यः प्राह । तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयाचार्याने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न ख्यातिरिति तत्तुयानुवाङ्मुरःखरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिष्ठाश्लोकमाह ॥ ० ॥

इत्युक्तार्थः । अर्थं वर्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तत् । लक्ष्यं लक्षणं । किंविशिष्टं लक्ष्यं । विशिष्टं पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथम्भूतम् । अक्षमस्य ग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽस्य सार्थं तस्य सचक्षित्यर्थः । कान् । लघीयस्य विनियानुद्दिश्य । लाघवं सति कृतमिह शुद्धते । न परिभाषकृतं । नापि कालकृतं । तस्य प्रतिपाद्यत्वमभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्यं । तयोः प्रमाणतदाभासयोः । कुतः । यतोऽर्थस्य परिच्छेदास्य संसिद्धिः संप्राप्तिर्ज्ञेयसिद्धिर्भवति । कस्मात् । प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्धिरभावो भवति । कस्मात् । तदाभासात् । प्रमाणाभासात् । इति शब्दो हेतुर्थः । इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात् प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोः लक्ष्यं लक्षणमहं वक्ष्ये इति ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य यावदभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदक्षोपायेयत्वं भवितुमर्हति । यद्यवग्यासुतो यातोत्यादिवाक्यवत् । इन्द्रादिसादिवाक्यवत् । तथा शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्यपि शास्त्रादाववश्यं वस्तुमेव । आशक्यानुष्ठानस्योष्टप्रयोजनस्य सर्वज्ञरत्नरतसकलद्वारालालङ्कारोपदेशस्यैव प्रेक्षावद्भिन्ननादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यभिष्टप्रयोजनस्य विद्वद्भिन्नखखीरत्वात् । मातृविवाहादिप्रदर्शकत्वात्तदिति । सत्यं प्रमाणतदाभासपक्षोपादानादभिधेयमभिहितमेव । प्रमाणतदाभासयोरनेन प्रकरणेनाभिधानात् । सम्बन्धमाचार्यायातः प्रकरणतदाभिधेययोर्व्याख्यासकलस्यैव प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनश्लोक्तलक्षणमादिशोकोनैव

संक्षते । प्रयोजनं हि हिंसा भिद्यते साक्षात् परम्परयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये ह्यनेनाभिधीयते । आख्युत्तरेण विनयेरन्वेषणात् । पारम्पर्येण तु प्रयोजनमर्थसंविद्धि-
रित्यनेनोच्यते । आख्युत्तरमन्तरमावित्रादर्थसंविद्धिरिति ।

ननु निःशेषविज्ञापनमनाद्येष्टदेवतानमकारः आख्युक्ता कथं न कृतः इति न
वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवात् । अथवा वाचनिकोऽपि नमकारोऽननैवादि-
वाकोनाभिहितो वेदितव्यः । केवाञ्छिद्वाक्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् ।
यथा श्वेतो घावतीत्युक्ते वा इतो घावति श्वेतशुण्युक्तो घावति इत्यर्थेऽयमतीतिः ।
तत्रादिवाक्यस्य नमकारपरताभिधीयते । अर्थस्य हेतोर्पादैयलक्षणस्य संविद्धिर्त्तमिर्भवति ।
कस्मात् । प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा समवशरादिस्वभावा वाहरङ्ग-
लक्षणा च लक्ष्यमीमांसा इत्युच्यते । अथनमाद्यः प्रत्ययः । मा च आद्यस्य माद्यो । प्रकृष्टो माद्यो
यस्याद्यो प्रमाणः । हरिहराद्यसम्बन्धिभूतियुक्तो दृष्टेष्टादिरुद्धवाक्यं च भगवानर्हन्नेवाभि-
धीयते । इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संसर्जनमभिधीयते । तस्मात् प्रमाणाद-
वधिभूतत्वार्थसंविद्धिर्भवति । तदाभावाच्च हरिहरादेरर्थसंविद्धिर्न भवति । इति हेतोः
सर्वज्ञतद्भासयोः लक्ष्य लक्षणमहं वक्ष्ये । सामग्रीविशेषेणादिना ॥ ० ॥

अथेकानैमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याद्विषयफललक्षणासु चतस्र्यु विप्रतिपत्तिरु-
पस्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह ॥ १ ॥

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन तत् प्रमाणम् । तस्य च
ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेः नेयायिकादिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्व-
व्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य
प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं योगतेः परिकल्पितं तद्विरासार्थं व्यवसायात्मकप्रवृत्तम् । तथा वाहरर्था-
पङ्गतृणां विज्ञानाद्देतवादिनां पश्यतोहराणां भूतौकान्तवादिनां च विषयार्थव्यवसायार्थसं-
प्रवृत्तम् । अस्य चापूर्वविशेषणं पृथ्वीतन्त्रादिधारावादिज्ञानस्य प्रमाणतापरिहारार्थमुक्तम् ।
तथा परीक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानो ज्ञानान्तरप्रत्यक्ष-
ज्ञानवादिनां योगानाञ्च मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्यतिव्याप्यसम्बन्धोपपरिहारात्
सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्य च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्यं प्रमाणात्वादिति
हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमान्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्दिष्टोपपत्तिः । प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानमित्यादि-
वत् । तथाहि प्रमाणं चापूर्वविषयवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ।

यत्तु चापूर्वविषयवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत् प्रमाणं यथा संशयादिर्घटादिस्य ।
प्रमाणञ्च विवादापन्नम् । तस्मात् चापूर्वविषयवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च
प्रमाणत्वमसिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्येऽपि विप्रतिपत्तमभावात् ।
अन्यथा स्नेहानिष्टसाधनरूपसाधयोगात् ।

अथ धर्मिण्येव हेतुत्वे प्रतिपत्त्यर्थकदेशासिद्धो हेतुः साक्षिति चेन्न । विशेषं धर्मिण्यं
कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतां दोषाभावात् । एतेनापक्षधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्या-
शेषविशेषनिष्ठत्वात् । न च पक्षधर्मताबलेन हेतोरगमकत्वम् अप्रत्यक्षमनानुपपत्तिबलेनेति ।
सा चात्र नियमवती विपक्षे बाधकप्रमाणबलान्निरक्षितैव । एतेन विरुद्धत्वमनैकान्तकत्वञ्च
निरक्षं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिण्यविनाभावनियमनिष्ठयलक्षणत्वायोगादतो

भवत्येव साध्याचिद्धिरिति केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतोर्गमकत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणोदसत्त्वादित्यादिवत् ॥ १ ॥

अथेदानीं स्वीकृतप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह ॥ २ ॥

हितं मुखं तत्कारणञ्च । अहितं दुःखं तत्कारणञ्च । हितज्वाहितञ्च हितारहिते तयोः प्रामिष्ठ परिहारश्च तत्र समर्थम् । हि शब्दो यस्मादर्थः । तेनापमर्थः संपादितो भवति । यस्माद्धितारहितप्रामिष्ठपरिहारमसर्थं प्रमाणं ततः तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि । तथाच प्रयोगः । प्रमाणं ज्ञानमेव हितारहित-प्रामिष्ठपरिहारमसर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हितारहितप्रामिष्ठपरिहारमसर्थं यथा घटादि । हितारहितप्रामिष्ठपरिहारमसर्थञ्च विवादापन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव भवतीति । न चेतद-विदुषः । हितप्राम्ये अहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेषयन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनि-तया । सकलप्रमाणवार्दिभिरभिमतत्वात् ॥ २ ॥

अत्राहसौगतः । भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निषिध्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवत्यत्र न युक्तिमुत्पश्यामः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विषयकत्वेऽप्यविसर्वादकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति । तत्राह ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्म्मनिर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवदिति दृष्टान्तइति । अयमभिप्रायः । संशय-विपर्ययासान्ध्यावसायस्वभावसमारोपाविरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविसर्वा-दित्युपपद्यते । अविमंवादत्वे च प्रमाणत्वमिति चतुर्विधव्याप्य समस्तस्य प्रमाणत्व-मभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् । ननु तथापि समारोपविरोधि-व्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोर्भेदेऽपि व्याप्यापकत्वधर्म्माधारतया भेदापपत्तेः । शिंशपात्ववृत्तत्ववत् ॥ ३ ॥

अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण संशयादिव्यवच्छेदेनाध्यवसितः सोऽप्युपार्थइत्यर्थः । तेनेकाति ज्ञानविषयस्यावयवादिगृहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् । अवयवादिनेहार्थाविषयभूतावान्तर-विशेषनिश्चयाभावात् ॥ ४ ॥

अथातः प्रकारं यत्रापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि गृहीतोऽपि न केवलमनिश्चितस्वेत्यपिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थे भवति । समारोपादिति हेतुः । एतदुक्तं भवति श्यामलताकारतया यन्निर्णयं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिश्यते । पवन्समारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ५ ॥

ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं विज्ञानस्य स्वव्यवसायन्तु न विद्मः इत्यत्राह ॥ ६ ॥

स्वस्थान्मुखता स्तोन्मुखता तथा स्वानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह ॥ ७ ॥

तच्छुक्तेनार्थोऽभिधीयते । यथार्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा स्तोन्मुख-तया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ ७ ॥

अत्रोल्लेखमाह ॥ ८ ॥

ननु ज्ञानमर्थमेवाधवस्थिति न स्वात्मानमात्मानं फलं वेति केचित् । कर्तृकर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्मक्रियाणामेव प्रतीतिरित्यन्यं । तेषां मतमार्थखलमपि प्रतीतिस्त्राधित-
मिति दर्शयन्नाह ॥ ९ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते तस्यैव क्षमिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्यैव तद्वत् कर्त्तात्मा करणं प्रमाणं क्रिया प्रमितिः । कर्त्ता च करणञ्च क्रिया च तस्यां प्रतीतिस्तस्या इति द्वैतौ । का प्रागुक्तानुभवोल्लेखे यथाक्रमं तत्प्रतीतिर्द्रष्टव्या ॥ ९ ॥

ननु शब्दपराभरणसचिवैर्यं प्रतीतिर्न वस्तुतत्त्वबलोपजातेत्यत्राह ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुच्चारणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकार-
तयावभासः स शब्दानुच्चारणेऽपि स्वयमनभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परं प्रति सोल्लेखमाचष्टे ॥ ११ ॥

का वा लौकिकः परितोक्तो वा । तेन ज्ञानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्य स तयोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् । विषयधर्मस्य विषये उपचारात् । तदेव ज्ञानस्य तथा प्रत्यक्षत्वेन नैच्छेत् । अपि त्विच्छेदेव । अन्यथा प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तवज्जातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षार्थ-
गुणत्वे सति अदृष्टानुयायि करणत्वात् । प्रदीपमासुराकारवत् ॥ १२ ॥

अथ भवतु नाम उक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न तावत्स्वतः । अविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतोजनवस्थाप्रसङ्गात् । इति मतद्वयमाशङ्क्य तन्निराकरणेन स्वमतसवस्थापयन्नाह ॥ १३ ॥

सोपकाराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत इदं प्रतिपत्तव्यं अभ्यासदशायां स्वतोजनभ्यासदशायाञ्च परतइति । तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । न चानभ्यासदशायां परतः । प्रामाण्योऽप्यनवस्था समाना । ज्ञानान्तरस्याभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गी-
करणम् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव विशिष्टकारणप्रभवत्वात् विशिष्टकार्यस्यैव विषयपरिष्कृतिस्तत्तत्त्वे वा स्वकार्यं अभ्यासतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतइति निश्चीयते ॥ १३ ॥

ननु उत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धं प्रामाण्यस्य तदनर-
ख्येष्टाभावात् । गुणाख्यमस्तीति वाङ्मात्रम् । विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिः । नाप्यप्रामाण्यं स्वतएव प्रामाण्यन्तु परत श्येति विपर्ययः शक्यते कर्त्तव्यतम् । अन्य-
व्यातिरेकाभ्यां हि त्रिरूपाल्लिङ्गादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षविषय-
तस्यैव प्रतिपत्तव्यं नाप्यर्थेति ततएवास्मोक्तत्वगुणसङ्काचेऽपि न तत् कृतमागमस्य प्रामाण्यम् । तत्र हि गुणभ्यां दोषाणामभावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययसलक्षणाप्रामाण्यद्वयमपि
प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपेक्षितमास्त एव इति । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्र्यन्तर-
सापेक्षमिति । नापि विषयपरिष्कृतिस्तत्तत्त्वे स्वकार्यं स्वप्रदृष्टपापतमसुहीतप्रामाण्या-
देव ज्ञानादिष्वपरिष्कृतिस्तत्तत्कार्यदर्शनात् ।

ननु न परिष्कृतिमात्रं प्रमाणकार्यं तथ्यमिष्यान्नावेऽपि सङ्गाद्यात् । परिष्कृति-
विशेषन्तु नासुहीतप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति तदपि बालविलसितम् । न हि प्रामाण्य-

ग्रहयोस्तरकालमुत्पत्तयवस्थातः परिकल्पितेर्विषयोऽवभासते । सङ्गीतप्रासाख्यादपि विज्ञाना-
द्विविशेषविषयपरिकल्पोपलब्धः ।

ननु परिकल्पिताद्यस्य श्रुतिकायां रक्तज्ञानेऽपि सङ्गाडात्तद्यापि प्रमाणाकार्यत्वं
प्रसङ्ग इति चेत् भवेदेवं यद्यप्यन्यथात्वप्रत्ययस्यैतत्त्वदोषज्ञानाभ्यां तद्भाषीत्येति । तस्माद्
यत्र कारणादोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो वा नोवेति तत्र स्वतस्त्वं प्रमाणाख्यमिति । न वैव-
द्यप्रासाख्येऽप्याशङ्कनीयं तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषत्वभावात्तद्विषयपेक्षतयोत्पत्तेः ।
निवृत्तिलक्षणे च स्वकार्यं स्वग्रहणसापेक्षत्वात् । तद्वि यावद्ज्ञानं न तावत् स्वविषयात्
पुरुषं निवर्तयतीति ॥

तवेतत् सर्वमनस्यतमोदिलक्षितम् । तथाहि न तावत् प्रमाणाख्योत्पत्तौ सामग्र-
कारापेक्षत्वमसिद्धमात्रप्रणीतत्वलक्षणगुणासङ्गिधाने सत्येतामप्रणीतवचनेषु प्रमाणाख्यदर्शनात् ।
यद्वायाभावाभ्यां यथोत्पत्त्यनुत्पत्तौ तत्तत्कारणकमिति लोकोऽपि सुप्रसिद्धत्वात् । बहुक्तम् ।
विषयमुत्तेन कार्यमुत्तेन वा गुणानामप्रतीतिरिति । तत्र तावदात्रप्रणीतशब्देन प्रतीति
गुणानामित्युक्तं आश्रयणीतत्त्वज्ञानिप्रसङ्गात् ।

अथ चतुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तं नेर्मन्वादिगुणानामवल्लाघासावि-
भिरप्युपलब्धः ।

अथ नेर्मन्त्वं स्वरूपमेव न गुणसार्हि चेतोरविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतेव
न दोष इति समानम् ।

अथ तद्वैकल्यमेव दोषसार्हि लिङ्गस्य चतुरादेर्वा तत्स्वरूपसाकल्यमेव गुणः कथं न
भवेत् । आशङ्कीत्यपि शब्दे मोहादिलक्षणस्य दोषस्याभावमेव यद्यप्यज्ञानादिलक्षणगुण-
सङ्गावसम्भूतपञ्चद्वयान्न तथा नेच्छतीति कथमनुमत्तः ।

अथोक्तमेव शब्दे गुणाः सन्तीत्यपि न प्रमाणाख्योत्पत्तौ व्याघ्रियते । किन्तु दोषाभाव
एवेति सत्यमुक्तं किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञाभावेन बाधसिद्धेरयोगात् । न हि गुणेभ्यो
दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिद्विश्वनमुत्पत्त्याभ्युपगम्य भवामीहात् ।

अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गमात्रजनितप्रमाणाख्योपलब्धिरित्येव तत्र हेतुरित्येव ।
उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि वैकल्यमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासम्भसो हेतुरपि
आप्रासाख्येऽप्येवं वक्तुं शक्यतएव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावस्तदभावाच्च प्रासाख्या-
वत्त्वे अप्रासाख्योत्पत्तिर्गणकसाकल्य इत्यप्रासाख्यं स्वतस्त्वेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्व-
वर्णनमुपलक्ष्यतमेव स्यात् ।

किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभाव इत्यभिप्रेयता गुणेभ्यो गुणत्वेत्यभिहितं स्यात् । भावा-
न्तरस्वभावत्वादभावाच्च । ततोऽप्रासाख्यावत्त्वं प्रमाणाख्यमेवेति । नैतावता परपक्षप्रतिकेपः ।
अत्रिरोधकत्वात् । तथानुमानतोपि गुणाः प्रतीयकतएव । तथाहि प्रमाणाख्यं विज्ञानकारणा-
तिरिक्तकारणप्रभवं विज्ञानान्यत्वे सति कार्यत्वात् अप्रासाख्यवत् । तथा प्रमाणाख्यसाक-
ल्ये भिन्नकारणजन्ये भिन्नकार्यत्वात् घटवत्त्ववदिति च । ततः खितं प्रमाणाख्यमुत्पत्तौ परापेक्ष-
मिति । तथा विषयपरिकल्पितलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्यं स्वग्रहणं नापेक्षत इति
नैकान्तः । क्वचिदभ्यस्तविषयस्य परानपेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनन्यत्वे तु कलमकमरीचिका-
बाधारकप्रदेशे कलज्ञानं परापेक्षमेव सत्यमिदं कलं विशिष्टकारधारित्वात् । घटवेष्टिकापे-
ठकश्चूर्णरावश्चोत्तमगम्यत्वाच्च परिदृष्टकलवदित्यनुमानज्ञानान्वयक्रियाज्ञानाच्च अतःविदु-

प्रागल्भ्यात् प्राचीनज्ञानस्य यथार्थत्वमात्मकसमवकस्यत इव । यदप्यभिहितं प्रागल्भ्यप्रवृत्तौ-
त्तरमुत्पत्तयस्यातः परिष्कृतिविशेषो नावभासतइति तत्र यद्यप्यस्तत्रिधये नावभासत
इत्युच्यते तदा तद्विषयत इव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिष्कृतिविशेषाभ्युपगमात् ।
अनन्यस्तत्रिधये तु तदुपपत्तौत्तरकालमस्येव विषयावधारणस्यभावपरिष्कृतिविशेषः पूर्वं
प्रमाणाप्रमाणाधारण्या अथ परिष्कृतेरुत्पत्तेः ।

ननु प्रागल्भ्यपरिष्कृतगोरमेवात् कथं पौर्वापर्यमिति । नैवं न हि सर्वपरिष्कृतिः
प्रागल्भ्यात्मिका । प्रागल्भ्यान् परिष्कृतमात्मकमेवेति न दोषः ।

यदयुक्तम् । बाधककारणबोधज्ञानाभ्यां प्रागल्भ्यमपोह्यत इति । तदपि कलुषाभिघत-
मेव अप्रागल्भ्येऽपि तथा भाषितुं शक्यत्वात् । तथाहि । प्रथमप्रमाणादेव ज्ञानमुत्पद्यते
पश्चादबाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोह्यत इति । तस्मात् प्रागल्भ्यमप्रागल्भ्यं वा स्वकार्यं
कृत्विविषयज्ञानाभावापेक्षया स्वतःप्रत्यक्षेति निर्णेतव्यमिति ॥

तेवञ्च सम्मतमपास्तवस्यतदोषं
वीक्ष्य प्रपञ्चवचिरं रचितं समक्ष ।
भाषिष्यन्निर्विषुना शिष्टबोधधेतोः
मानस्यरूपसमुना स्फुटमन्यथापि ॥

इति परीक्षासुखलघुदुर्लभे प्रागल्भ्यस्वरूपोद्देशः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ प्रागल्भ्यस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरन्तरावधौ संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिपत्तिपञ्च सकल-
प्रमाणभेदसम्बन्धप्रवृत्तयः प्रमाणेयताप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परावृण्यते । तत्प्रमाणं स्वस्वरूपावगतं द्वेधा द्विप्रकारमेव । सकल-
प्रमाणभेदानामन्वेष्टान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तद्विहितमप्यन्तानुमानप्रकारेणापि सम्प्रवर्तते । तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाण-
भेदसंघट्टनानिर्णयं संख्यां प्रवृत्तौ करोति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं इतरत् परीक्षं ताभ्यां मेवात् प्रमाणाद्येतिशेषः । नहि धर-
परिकल्पितेकद्वित्रिचतुःपञ्चदशप्रमाणसंख्यामियमे निश्चितप्रमाणभेदानामन्तर्भावविधाना
शक्या कर्तुम् । तथाहि प्रत्यक्षप्रमाणवादिनः चातुर्लोक नाशये शैक्विकस्यान्तर्भावो युक्तः
तस्य तद्विलक्षणत्वात् सामग्रीस्वरूपमेवात् ।

अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विशदयितुं भवात् । निश्चिताविनाभावास्तुक्कृतं लिङ्गनि-
श्चानमनुमानमियानुमानिकशायनम् । तत्र च स्वभावलिङ्गकं लङ्गुलमन्यथापि भावो दृश्यते ।
तथाहि कथायस्त्रोपेतानामात्मलकानामेतद्देशकालसम्बन्धिनः दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे
द्रव्यान्तरसम्बन्धे शान्यथापि दर्शनात् । स्वभावहेतुर्व्याभिचार्यं च सतामृतवत् । सतामिश्र-
पादिसंभावनाह । तथा कार्यलिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य शक्रमुर्द्धि शान्यथापि
भावात् पादकव्याभिचार्यं च । ततः प्रत्यक्षमेवेकं प्रमाणमप्येवाविशदयितुं शक्यमिति ।

तदेतद्वाक्यलिखितमिदमस्ति उपपत्तिमूलत्वात् । तथाहि किमप्रत्यक्षतोऽप्याद-
कारस्याभावादाशङ्क्यनाभावाद्वा प्रागल्भ्यं निश्चिद्यते । तत्र न तावत् प्राक्तनः पक्षः । तदु-

त्यादकस्य मुनिश्चितानुष्ठानपुनर्पत्तिनियतनिश्चयलक्षणस्य साधनस्य सङ्गात्वात् । नो खल्वप्युद्दी-
चीनः पतः तत्रालम्बनस्य पावकाद्रेः सकलविचारचतुर्वेत्तसि सर्वदा प्रतीयमानत्वात् ।

यदपि स्वभावहेतुर्वाग्भवारमस्मादनमुक्त तदप्यनुचितमेव । स्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् ।
व्याप्यरूपस्यैव स्वभावस्य व्यापकं प्रति गमकत्वाभ्युपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्यभि-
चारित्वम् । व्याप्यत्वविरोधप्रसङ्गान् । किञ्चैवं वादिना नाद्यज्ञं प्रमाणं व्यवतिष्ठते ।
तत्राप्यावसवादस्यागाणत्वस्य च प्रामाण्यावनभावित्र्येन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यच्च कार्यहेतारण्यनार्थापि सभावर्तनं तदप्यश्लिष्टतर्लक्षितम् । सुविचेचितस्य कार्यस्य
कारणाव्यभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यो भूधरनिर्गम्यादावतिवृत्त-
धवलतया प्रसर्पन्नपलभ्यते । न तादृशो गणपालघटिकादाविति ।

यदप्युक्तम् । शक्रवृद्धेन धूमस्यानर्थार्थापि भाव इति । तत्र किमयं शक्रवृद्धौ
अग्निस्वभावाऽन्यथा वा । यद्वाग्निस्वभावस्तदाग्निरिति । कथं तदुद्भूतधूमस्यान्यथाभावः
शक्यतः कल्पयितुम् । अयानाग्निस्वभावस्तदा तदुद्भूता धूम एव न भवतीति कथं तत्र तस्य
तद्वर्गभित्तिरिति । तथाचाक्तम् —

अग्निस्वभावः शक्रस्य वृद्धौ चेदग्निरिव सः ।

अपानाग्निस्वभावाऽसौ धूमस्तत्र कथं भवदिति ॥

किञ्च प्रत्यहं प्रमाणमिति कथमिदं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण ग्रहीतुम-
शक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात् तं प्राप्तपट्टमेति चेत् आपानं तर्हि कार्यान्कार-
णानुमानम् । अथ लाकयवहाराण्येति गवानुमानमपि । परलोकादावेवानभ्युपगमात्
तदभावादिति । कथं तदभावाऽनुपलब्धिरिति चेत् तदनुपलब्ध्यानिर्जन्तमितमनुमानमपरमा-
पतितमिति । प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुज्ञातानुमितमन्तरणं नापत्तिमित्यतः
प्रागेवाक्तमित्युपरम्यते । तदप्युक्तं धर्मकोत्तना —

प्रमाणं तदभावात्प्रामाण्येति नार्थः ।

प्रमाणान्तरसङ्गात् प्रतिपद्याच्च कस्यचित् ॥ इति ।

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमिति सौगतः । सार्थापि न युक्तवादी । स्मृत-
रविमर्वादित्यास्तृतीयायाः प्रमाणभूतायाः सङ्गात्वात् । न च तस्या विमवादादप्रामाण्यम् ।
इत्यहर्हार्दिवलापापत्तः ।

अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात् स्मृतरप्रामाण्यं, न । तथाह्यनुभूतनार्थेन साव-
लम्बनत्वापत्तेः । अनाथाः प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् ।
स्वविषयावभासनं स्मरणेणविशिष्टमिति ।

किञ्च स्मृतरप्रामाण्यऽनुमानवात्तोपि दुर्लभा । तथा व्याप्तिविषयोक्तरणे तदुक्त्याना-
यागार्थादिति । तत इदं वक्तव्यम् । स्मृतिः प्रमाणं अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरिति ।
सर्वं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विधत्तयेतीति किं नाश्लक्ष्यम् ।
तथा प्रत्यक्षानुमानमपि सौगतैयप्रमाणसंख्यां विधत्तयेत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानया-
नन्तर्भावात् ।

ननु नर्दति स्मरणमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यक्ष-
ज्ञानाख्यं व्यं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्याविधटन-
मिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यक्षज्ञानविषयस्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्य-

त्वात् । पृथ्वीत्तरिववर्तवर्तकद्वयं हि प्रत्यभिज्ञानविषयः । न च तन् स्मरणेनोपलब्धते
तस्यानुभूतविषयत्वात् । नापि प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानविवर्तवर्तित्वात् ।

यदप्युक्तम् । ताभ्यां भिन्नमगद्विज्ञानं नास्तीति तदप्युक्तम् । क्रमेदपरामर्शरूपतया
भिन्नस्यैवावभासनात् । न च तयोर्गतस्य वा भेदपरामर्शात्मकत्वमस्ति विभिन्नविषय-
त्वात् । न च तन् प्रत्यक्षोन्मत्तमवगन्तुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वंनाविनाभूत-
लिङ्गसमर्थावतार्यविषयत्वेन च पूर्वापरविकारव्याप्यकत्वाविषयत्वात् । नापि स्मरणे
तर्नापि तद्वैकल्यस्याविषयीकरणात् ।

अथ संस्कारस्मरणसहकृतमिन्द्रियसंघं प्रत्यभिज्ञानं जनयतीतीन्द्रियज्ज्ञाध्यक्षमेवेति
न प्रमाणात्तर्कमत्यपरः । साऽप्यनिर्वालाश्च एव स्वविषयाभिमुखेन प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्य
सहकारिशतसमवधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायागार । विषयान्तरज्वातीत-
साभ्यतिभावस्याव्याप्येकद्रव्यमिन्द्रियाणां रूपादिमोचरचारित्वेन चरितार्थत्वाच्च । नाप्यदृष्ट-
सहकारिसव्यपेक्षमिन्द्रियमेकत्वविषयमुक्तदोषादेव ।

किञ्चादृष्टसंस्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनः तद्विज्ञानमिति किं न कल्प्यते । दृश्यते हि ।
स्वप्नसारस्वतचाण्डालिकादिविज्ञासंभवादात्मना विशिष्टज्ञानात्यन्तरिति ।

नन्वनुनादिसंस्कृतमपि चक्षुः सातिशयमुपलब्धते इति चेत् न । तस्य स्वार्थानति-
क्रमेणैवातिशयापलब्धः न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य । तथाचोक्तम् —

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरमूलमादिदृष्टो स्यात् न रूपं श्रोत्रवृत्तितः ॥

इति । नन्वस्य वार्तिकस्य सत्वेनप्रतिपक्षपरत्वात् विषयो दृष्टान्त इति चेत् न ।
इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्र सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नहि सत्त्वा
दृष्टान्तधर्म्मो दार्ष्टान्तिके भवितुमर्हति । अनया दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः स्थित
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामर्थ्यस्वरूपमेवादिति । न चेत्तदप्रमाणम् ।
तन्नायं परिच्छिन्नं प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायामविवर्तनात् प्रत्यक्षवर्तितः । न चैकत्वापलापे
असंभवादिप्रत्यक्षः । एकत्वाभावे बहुस्यैव मोक्षादर्थेहातमस्वस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादनु-
मानस्य च व्यवस्थायासादिति । न चास्य विषये बाधकप्रमाणसङ्ख्यावादप्रामाण्यं तद्विषये
प्रत्यक्षस्य लैङ्गिकस्य चाप्रवृत्ते । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत बाधकत्वमेव न बाधकत्वमित्यलमति-
प्रसङ्गेन ॥ तथा सांगतस्य प्रमाणसंख्याविराधिबिध्वस्तबाधं तर्कात्म्यमुपपत्ताकत एव । न
चैतन्प्रत्यक्षं ज्ञानमेवेति । साध्यसाधनयार्थाप्यप्येकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षविषयत्वात् ।
न हि तद्विषयो व्यापारान् कर्तुं शक्नोति । अविचारकत्वात् सन्निरुद्धविषयत्वाच्च ।
नाप्यनुमान तस्यापि दर्शादिविषयविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयत्वात् । तद्विषयत्व वा प्रकृता-
नुमानान्तरविकल्पद्वयानां तत्क्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावितरतराश्रयत्व-
प्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायासु अनुमानमात्मनमासादिति । तदात्म्यलभे च व्याप्ति-
प्रतिपत्तिरिति । अनुमानान्तरैणाविनाभावप्रतिपत्तावनवस्थावसृष्टपरपक्षवृत्तं चज्जमीति ।

नानुमानगम्या व्याप्तिः । नापि सांख्यादिपरिकल्पितैरागमापमानार्थापत्तयभावः
साकल्येनाविनाभाववगतिः । तेषां समयसंसृद्धीतसादृश्यान्वयान्वयाभूताभावविषयत्वेन
व्याप्यविषयत्वात् । परैस्तथानभ्युपगमाच्च ।

अथ प्रत्यक्षदृष्टभावाविकल्पात् साकल्येन साध्यसाधनभावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणात्तरं तदर्थं

सुखमित्यपरः । सोऽपि न पुक्तशरी । विकल्पस्याध्यस्तप्यतीतविषयस्य तदप्यतीतविषयस्य वा तद्व्यवस्थापकत्वमाद्यौ पक्षे इति न खलु तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याख्यगीचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकल्पद्वयमुपलोक्यत इव । तद्विकल्पज्ञानं प्रमाणमनया वेति । प्रथमपक्षे प्रमाणात्तरमनुमन्तव्यं प्रमाणाद्व्यवस्थान्तर्भावित्वात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि व्याप्तिज्ञानस्याप्रामाण्यं तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणाभावाच्च । तद्विनिर्णयसिद्धिरप्यत्यवस्थानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकल्पकमवि-
संवादकञ्च प्रमाणं प्रमाणाद्व्यवस्थान्मुपगम्यमिति न श्रौताभिमतप्रमाणावस्थापनानियमः । एतेनानुपलम्भात् कारणाव्यापकानुपलम्भाच्च कारणाव्याप्यव्यापकभावसंबन्धितिरिति यदत्रापि प्रयुक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन कारणादनुपलम्भस्य च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमानत्वात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिप्रवृत्त्यपक्षोपलक्षितोऽनुपलम्भात् ।

एतेन प्रत्यक्षफलेनोद्भापोऽविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यास्ताम् । प्रत्यक्षफल-
स्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तिविषयीकरणात् । तदन्तर्त्वे च प्रमाणात्तरत्वमि-
त्यर्थमिति । अथ व्याप्तिविकल्पस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न पुक्तम् । फलत्वानुमान-
लक्ष्यफलहेतुतया प्रमाणात्वाविरोधित्वात् । यथा अग्निकर्षफलस्यापि विशेषज्ञानस्य
विशेषज्ञानलक्ष्यफलापेक्षया प्रामाण्यत्वमिति न वैशेषिकाभ्युपगतोद्भापोऽविकल्पः प्रमाणा-
न्तरत्वमिति वक्तव्यम् । एतेन त्रि-चतुः-पञ्च-षट्प्रमाणावदिनोऽपि साध्यास्तपादप्रभाकरजैमिनयः
स्वप्रमाणावस्था न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमवगन्तव्यमुक्तव्यायेन स्मृति-
प्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणावस्थापरिपन्थित्वादिति । प्रत्यक्षेतरभेदात् हे एव
प्रमाणे इति स्थितम् ॥ ३ ॥

अथ प्रमाणाभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षमिति धर्मिनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतुः । तथाहि प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं
तन्न प्रत्यक्षं यथा परोक्षम् । प्रत्यक्षञ्च विवादापन्नम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति प्रतिष्ठा-
यैकदेशासिद्धौ हेतुरिति चेत् । का पुनः प्रतिष्ठा तदेकदेशो वा । धर्मिधर्मसंबन्धायः
प्रतिष्ठा । तदेकदेशो धर्मी धर्मिणी वा । हेतुः प्रतिष्ठार्थैकदेशासिद्ध इति चेन्न । धर्मिणी
हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । धर्मिणी हेतुत्वे अनन्वयदोष इति चेन्न । विशेषस्य धर्मि-
त्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् । तस्य च विशेषेऽनुगमो विशेषनिविष्टत्वात् सामान्यस्य ।

अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिष्ठार्थैकदेशासिद्धत्वमिति । तदप्यनुमतम् । साध्यस्य
स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् । न प्रतिष्ठार्थैकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वम् । धर्मिण्या अभिव्याज्यम् ।
सपक्षे वृत्ताभावाद्देशेनान्वय इत्यप्यसत् । सन्नं भावानां क्षणभङ्गसङ्गममेवाङ्गशङ्करां अङ्गी-
कुर्वतां तथागतानां सत्त्वादिसिद्धिर्ना अनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् पक्ष-
व्यापकत्वाच्च अनन्वयवत्त्वं प्रकृत्येऽपि सप्तमम् ॥ ३ ॥

इदानीं स्वोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टे ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरेत्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् ।
यद्यप्यव्यवस्थाव्यवहृताप्रतीतिभ्यां व्यवधानं तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिकोर्भेदेना-
प्रतिपत्तेः । यत्र विषयविषयिकोर्भेद इति व्यवधानं तत्र परोक्षत्वम् । तर्ह्यनुमानाध्यक्ष-
विषयसंज्ञात्मकप्राद्वह्यागुरभिन्नोपलम्भात् अद्यक्ष परोक्षतेति । तदप्युक्तं धिन्नविषयत्वा-

भावात् । विशदृशसामग्रीजन्या भिन्नविषया प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न
ज्ञायः । न केवलमेतदेव विशेषवस्तया वा प्रतिभासनं सविशेषदर्शसंस्थानार्तिप्रहणं
वेशटाम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्विधा । मुख्यसंयवहारभेदादिति मनसिकृत्य प्रथमं सांयवहारिक-
प्रत्यक्षोत्पादिकां सामग्रीं तद्वैदञ्च प्राह ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । वैश्रतो विशदं ज्ञानं सांयवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संयवहारः । तत्र भव्यं सांयवहारिकम् । भूयः किम्भूतम् ।
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि । अनिन्द्रियं मनः । ते निमित्तं कारणं
यस्य । समस्तं व्यस्तञ्च कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्यानिन्द्रियबलाधानादुपजात-
मिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणापर्यन्ततया चतुर्विधमपि बहोदिहोदश-
भेदमष्टचत्वारिंशत्संख्यं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्ट-
चत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णामपि इन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहस्याष्टचत्वारिंश-
द्वेदेन च समुदितस्त्रीन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरा विशती संख्या प्रतिपत्तया ।

ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत् कथं नास्तीति न वाच्यम् । तस्य सुखादि-
ज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियसमत्वात् ।
अन्यथा तस्य व्यवसायापगात् । स्मृत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं
नामाध्यक्षमस्ति ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षोत्पादकं कारणं वदता अन्यकारेण इन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि
किं न कारणत्वेनातो । तद्वचने कारणानां साकल्यस्यावग्रहादिनेयव्यामोह एव स्यात्
तद्विज्ञानवधारणात् । न च भगवतः परमकारणिकस्य चेष्टा तद्व्यामोहाय प्रभवतीत्या-
शङ्कायामुच्यते । सुगममेतत् ॥ ६ ॥

ननु बाह्यालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात् साधनविकलो दृष्टान्त इति
नेषमंत्रं भति बाह्यालोकास्यापि तस्योभावात् अन्यस्यासम्भवात् तंजाद्रव्यस्यासम्भव इति ।
वैस्तरैरेतत्तलङ्घारे प्रतिपादितं बाटव्यम् ॥ ६ ॥

अत्रैव साधो हेत्वन्तरमाह ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकी नानुविदधाति न तत्तत्कारणकं यथा
कोशोऽणुकृद्ज्ञानम् । नानुविद्यते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकादिति । तथा आलोकोऽपि ।
एतावान् विशेषस्तत्र नक्तञ्चरदृष्टान्त इति । नक्तञ्चरा माजौरादयः ॥ ७ ॥

ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थकारञ्चार्यस्य ग्राहकं तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयं प्रति
नियमायोगात् । तदुत्पत्तिरालोकादावविशिष्टत्वात् ताद्रूप्यसहिताया एव तस्यासं प्रति
नियमहेतुत्वात् भिन्नकालत्वेऽपि ज्ञानक्षययोगाद्ग्राहकभावाविरोधात् । तथाचाकम् -

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव पुत्तिश्चास्तदाकारापेक्षसम् ॥

इत्याशङ्कायामिहमाह ॥ ८ ॥

अर्थाज्जन्मपर्यप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्मत्वमुपलक्षणं तेनातदाकारमपि इत्यर्थः ।
उभयव्यापि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदीपस्यातज्जन्मास्यातदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं
नथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यदर्थोद्देशात्तस्यार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तद्वा नियतविशु-
द्धेशकालवर्तिपदार्थप्रकाशप्रतीतिनियमे हेतारभावात् सर्वं विज्ञानमप्रतिनियतविषयं स्यादिति
शङ्कायामाह ॥ ९ ॥

स्वानि च तान्नावरणानि च स्वावरणानि तेषां तस्य उदयाभावस्तीषामेव सदवस्था
उपशमः तावैव लक्षणं यस्याः यावतायाः । तया हेतुभूतया प्रतिनियतस्यैव व्यवस्थापयति ।
प्रत्यक्षासति शेषः । हि यस्मादर्थः । यस्मादेवं ततो नास्तदेष इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं कल्प-
यित्वापि तादृष्य तदुत्पत्तिं तदध्यवसायञ्च योग्यतावश्यमव्युपगन्त्या । तादृष्यस्य समानार्थः
तदुत्पत्तिरिन्द्रियादिभिः तदुत्पत्त्यापि समानार्थमनन्तरप्रत्ययैः तत्त्रितयस्यापि शुक्ती शङ्क-
यानुकारज्ञानेन व्यभिचारान्न योग्यतावश्यमेव अथ इति । स्तेन यदुक्तं परेण —

अर्थेन घटयत्येतां न हि सुक्ताप्यव्युपगताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतः प्रमाणमेयरूपता ॥ इति

तद्विरुद्धं समानार्थोक्तानानुक्तानेषु मेयरूपतायाः सङ्गात्वात् । न च परेषां स्वरूप-
नामांशो व्यस्तभूतमिति योग्यतयैवार्थप्रतीतिनियम इति स्थितम् ॥ ९ ॥

इदानीं कारणत्वात् परिच्छेदोपार्थ इति मतं निराकराति ॥ १० ॥

कारणादिकारण न परिच्छेदमित्यनेन व्यभिचारः । न त्रयः कारणत्वात् परिच्छेदवत्
अपि न पाश्चात्त्यात् कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोच्छृङ्गादिना व्यभिचारात् ॥ १० ॥

इदानीमतीन्द्रियप्रत्ययं व्याचष्टे ॥ ११ ॥

सामग्र्यो द्रव्यकालभावलक्षणा । तस्या विशेषः समग्रतालक्षणस्तेन विज्ञेयितानि
अखिलानावरणानि येन तत्तथाक्तम् । किं विशेषम् । अतीन्द्रियमित्यातिक्रान्तम् । पुन-
रपि कादृशप्रशयतः सामग्र्येण विशेषः । अशयता वेशतो किं कारणमिति चेत् प्रतिव्यवभाष
इति त्रयः । तथापि किं कारणीयमिति चेत् । अतीन्द्रियत्वसनावरणत्वज्ज्ञेयं त्रयः ॥ ११ ॥

स्तदपि कुत इत्याह ॥ १२ ॥

नन्वविधमनःपर्याययोगेनास्मिन्नाहवापकमेतद्वृत्तमिति न वाच्यम् । तथारपि
स्वविषये अशयता विशेषत्वाद्विधर्मसंभवात् । न चेवं सतिप्रतयारित्यतिव्याप्तिरितिारः ।
तत्तदतीन्द्रियमवशिष्यमनःपर्यायैकत्वसंभवात् । त्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मस्वरूपविधाना-
पक्षत्वादिति ।

नन्वशयविषयविशदावभाषज्ञानस्य तदुत्तो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्व-
नाभावाप्रमाणविषयविषयविषयस्त्वसाक्षात् कस्य मुख्यत्वम् । तथा हि नाध्यक्षकशेषज्ञ-
विषयं तस्य रूपादिनियतग चरचारित्वात् संबद्धवर्तमानविषयत्वाच्च । न चाशयवदौ
संबद्धा वर्तमानमिति ।

नाप्यनुमानात्तत्तमिद्विरुद्धमनं हि युक्तीतसम्बन्धस्थेकदेशदर्शनदसन्निकृष्टे वृद्धिः । न
च सर्वज्ञसङ्गावाविनाभावकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा संप्रणामः । तत्त्वज्ञमैः पूर्वं तत्त्व-
भवेत्यतः तत्कार्यस्य वा तत्सङ्गावाविनाभावविनो निश्चेत्तमशक्तं । नाप्यागमात् तत्सङ्गावः ।
न हि नित्यानित्यो वा तत्सङ्गावं भावयेत् । न तावन्नित्यः । तस्याशेवादिरूपस्य कर्म-
विशेषमनन्तरवत्त्वेन पुनर्विशेषादवगच्छत्वायां तत् । अनादौगमस्यादिमत्युरुषवाचक-
त्वं घटनावत् ।

नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं साधयति तस्यापि तत्त्वज्ञीतस्य तद्विश्वयमन्तरं प्राप्तास्या

निष्पत्त्यात् । इतरैतराश्रयत्वाच्च । इतरप्रणीतस्य त्वनासादितप्रमाणाभावस्याशेषज्ञप्ररूपण-
परत्वं नितरासम्भाव्यमिति । सर्वज्ञसदृशस्य परस्य ग्रहणसम्भाव्याच्च नोपमानमनन्याधामृत-
स्यार्थस्याभावाद्गार्हापत्तरपि सर्वज्ञायरोप्यतेति । धर्मादिपददेशस्य व्यापारार्हापि सम्भवात् ।
द्विविधा ह्यपदेशः सव्यगृहिण्यापदेशभेदात् । तत्र सन्वादीनां सव्यगृहपदेशो यथार्थज्ञानोद्देश-
वेदमूलत्वात् । बुद्धादीनान्तु व्यासोहपूर्वकं तदमूलत्वात् । तेषामपेक्षार्थज्ञत्वात् । ततः
प्रमाणपञ्चकाविषयत्वाद्भावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांश्च प्रत्य-
क्षानिप्रमाणपञ्चकस्य व्यापारादिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षानिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति । तदयुक्तम् ।
तदग्राहकस्यानुमानस्य सम्भवात् । तर्थाह कश्चित् पुरुषः सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहण-
स्वभावत्वं सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वं सति प्रतीक्षप्रति-
बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथापगततिमिरलोचनं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वं
सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययस्य विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रहणस्वभावत्वं नात्मना
सिद्धम् । चादनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यानान्ययोगादन्वर्थवाद्दर्शद्रूपप्रतीतिरिति । व्याप्ति-
ज्ञानात्प्राप्तवत्ताद्युपनिषयज्ञानसम्भवः । केवलं वेद्यो विवादाः ।

तत्र चावगणापगम एव कारणं रजोनीहाराद्यावृत्तार्थज्ञानस्यैव तदपगम इति प्रतीक्ष-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते दाषावरणे क्वचिन्निर्मले प्रलयमुपव्रजतः प्रकृष्यमाण-
हानिकत्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणा हानिः स क्वचिन्निर्मले प्रलयमुपव्रजति यथाग्निपृष्ठाका
पसारिताक्रिदृक्कालिकात्यन्तगुह्यविरक्तमलहृद्यात्मनि हेतु मलमिति । निष्ठासातिशयवती
च दाषावरणे इति कथं पुनर्विवादाध्यामितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं प्रतिषेधस्य विधिपूर्व-
कत्वात् इति ॥

अत्रोच्यते । विवादापन्नं ज्ञानं सावरणभावश्रयतया स्वविषयवबोधकत्वाद्भजो-
नीहाराद्युत्तरिताथज्ञानवदिति । न चात्मनाऽप्राप्तत्वादावरकावृत्तयामागः । अमुक्त्या अपि
चेतनाशक्तं विदिरामदनकोदृवादिभिरावरणोपपत्ते । न चेन्द्रियस्य तदावरणस्य इन्द्रियाणा-
मचेतनानामप्यनावृत्तप्रत्ययत्वात् स्मृत्यादिप्रतिबन्धायांसात् । नापि मनमस्तोरावरणमात्म-
व्यातिरेकणापरस्य मनसा निषेधस्यमानत्वात् । ततो नाश्रुतस्यावरणभावः । अतो नासिद्धं
तद्ग्रहणस्वभावत्वं सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चिता-
विनाभावभावत्वात् । नाप्यनकारान्तकं देशतः सामान्यतया विपरीतवृत्तभावात् । विपरीत-
तार्थपिष्योपकप्रत्यक्षाभाससम्भवाद्ग कालात्ययापदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपत्तयः प्रतिपत्त-
साधनस्य हेतारभावात् ।

अथदमन्वय विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञः वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् पाण्यादिसत्त्वाच्च
रण्यापुमवदिति । नेतृत्वम् । वक्तृत्वादिरसमर्थतुत्वात् । वक्तृत्वं हि दृष्टविरुद्धाथैवक्तृत्व
तदविरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा । गत्यन्तरात्वात् । न तावत् प्रथमः पक्षः सिद्धसाध्य-
तावृषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तदविरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरण
नापश्यत इति । वक्तृत्वसामान्यमपि विपक्षाविरुद्धत्वात् न प्रकृतसाध्यसाधनयात्वं ज्ञान-
प्रकर्षं वक्तृत्वापकर्षदर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवती वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ।

एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि रागादिदोषवृषितं तदा सिद्धसाध्यता ।
तदवृषितन्तु विरुद्धं वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरणायांसात् । पुरुषत्व

सामान्यम् सन्निर्घटविपक्षव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कश्चित् पुरुषस्यातोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकविषयत्वमशेषश्च ।

अथास्मिन्नुपमानेऽहंतेः सर्व्वविस्तृमनहंते वा । अमहंतश्चेदहंदाक्यमप्रमाणं स्यात् । अहंतश्चेत् सोऽपि न युथा सामर्थ्येन वावगन्तुं पार्य्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा चेतोः पक्षान्तरेऽपि मुख्यवृत्तित्वात् इति । तदेतत्परेषां स्ववधाय कृत्योत्थापनसर्व्वविधविशेषप्रत्यक्ष सर्व्वज्ञसाध्याभ्युपगमपूर्व्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषत्वमित्येवं वक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषश्च सम्भवेन जात्युत्तरत्वाच्च । तथाहि नित्यः शब्दः प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादित्युक्ते व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते अव्यापको वा । यद्यव्यापकः तदा
व्यापकत्वेन उपकल्प्यमानो न कश्चिदर्थं पुच्छाति । अथ व्यापकः सोऽपि न युथा सामर्थ्येन
वावगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा पक्षान्तरेऽपि मुख्यवृत्तित्वादिति । सिद्धमतो
निर्व्विधात् साधनादशेषत्वमित्येति ।

यस्याभावप्रमाणकवलितसत्ताकत्वमशेषत्वमेवेति तदयुक्तमेवानुमानक तद्व्यापकस्य
सङ्गावे चेति प्रमाणपञ्चकाभावमुल्लासप्रमाणस्योत्थानायोगात् ।

वृष्टीत्या वस्तुसङ्गावं कृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तितात्त्विकं जायतेऽस्तानपेक्षया ॥

इति च तावदकं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिकालसत्त्वस्तुसङ्गावग्रहमे अवग्रा-
ह्यदा पृष्टीतवर्तुल्यकारणे च सर्व्वज्ञनास्तितात्त्विकमभावप्रमाणं युक्तम् । नापर्या । न च
कस्याविरर्थागर्शिनश्चिद्वगमत्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्व्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्व्वज्ञत्वं हि
चेतोऽर्थमत्ययतीन्द्रियम् । तदपि न प्राकृतपुरुषविषय इति कथमभावप्रमाणपुरुषसाधा-
क्येत् । अशर्व्वज्ञस्य तदुल्लासमप्रमा अशम्भवात् । सम्भवे तथा ज्ञातुरेव सर्व्वज्ञत्वमिति ।

अत्राप्युना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुषङ्गात् । ततः सिद्धं मुख्य-
मतीन्द्रियज्ञानमशेषतोविशदम् । सर्व्वज्ञज्ञानज्ञातीन्द्रियत्वात् अभ्युत्थादिदर्शनं तद्व्या-
ख्यादनदोषोऽपि परिहृत इव ।

कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वैशद्यमिति चेत् यथा स्वयम्प्रज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य
चेति । दृश्यते हि भावनावसादतत्त्ववस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ।

पिहितं कारामारे तमसि च सूक्ष्ममुखाप्रवृर्भये ।

मयि च विमोक्षितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥

इति बहुलमुपसम्मात् ।

ननु च नावरकविशेषादशेषत्वमपि तु तनुकरसुवनादिनिमित्तत्वेन । न चात्र
तन्वादीनां बुद्धिमद्वेतुक्तत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि विषयधिकरण-
भावापन्नं सर्व्वीपर्व्वततत्त्वत्वादिकं बुद्धिमद्वेतुक्तं कार्य्यत्वात् अचेतनोपादान्वास्तन्नविश-
विश्रुत्वाद्वा वक्ष्यादिवदिति । आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते ।

विश्रुतश्चतुस्त विश्रुतोमुखो विश्रुतोबाहुस्त विश्रुतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतनेह्यवाभूमी जनयन् देव रक्तः ॥

तथा व्याख्ययनञ्च ।

अज्ञां जन्तुर्गनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरपेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वमेव वा ॥

नचाचेतनेरेव परमाहवाधिकारणैः पर्याप्तत्वाद्बुद्धिमत्तः कारणाख्यानार्थकं अचेतनानां स्वयं कार्योत्पत्तौ व्यापाराधोमात् सुख्योदिवत् । न चेवं चेतनस्यापि चेतनाकारपूर्वकत्वात् अनवस्था तस्य सकलपुरुषज्योत्स्वानिरतिशयत्वात् सर्वज्ञवीक्षणं क्लेशकर्मविषाकाशयेर-परावृष्टत्वात् अनादिभूतानश्वरज्ञानसम्भवाच्च ।

यदाह पतञ्जलिः क्लेशकर्मविषाकाशयेरपरावृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीक्षणम् । स एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदक इति च ।

ऐश्वर्यसंप्रतिष्ठतं चक्षुर्विराग-

कृत्रिर्निर्गमजनिता वशिसेन्द्रियेषु ।

आत्यन्तिकं सुखमनादरणा च शक्ति-

र्त्तानञ्च सर्वविषयं भगवत्सत्वेव ॥

इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र कार्यत्वमावृणुं बाधयत्वैनं कार्यत्वविद्वेः । नापि विद्वेः विषय एव वृत्तरभावात् । नाप्यनेकान्तिकं विषये परमाहवादावप्रवृत्तेः । प्रतिपन्न-विद्विनिबन्धनस्य साधनान्तरस्याभावात् न प्रकरणसमम् ।

अथ तन्वादिनां बुद्धिमद्वेतुकं न भवति इष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वात् प्राका-शादिवदित्यस्यैव प्रतिपन्नसाधनमिति । नेत्युक्तं हेतोरसिद्धत्वात् । सन्निवेशावाग्रहत्वेन प्रासादादिविधानसाक्षीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् ।

अथ सादृश्यः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टः न तादृशस्तन्वादादिति चेत् न सर्वज्ञत्वना सदृशस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयसन्निवेशो हि सातिशयं कर्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकाभ्यां बुद्धिमद्विमितेतरत्वविद्विः कृत्रिमैर्मन्य-मुक्ताफलादिभिर्व्यभिचारात् । एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि समर्थितमिति सूक्तं बुद्धि-मद्वेतुकत्वं ततश्च सर्ववेदित्वमिति ।

तत्रैतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविकरिद्रवचनमेव कार्यत्वावेरस्यगन्धेतुत्वेन तज्जनित-ज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्यात् अभूत्वा भावित्वम् अक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धुत्पादकत्वं कारणाव्यापारानुविधायित्वं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तथा योगिनामशेषकर्मप्रक्षये पक्षान्तःपातिनि हेतोः कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेः भागाविद्वत्त्वम् । न च तत्र सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा समसि तत्प्रसयस्य प्रस्यंरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् । सत्ताया द्रव्यगुणक्रिया-धारत्वाभ्यनुष्ठानात् समवायस्य च परैः द्रव्यादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ।

अथाभावपरित्यागेन भावस्यैव शिखादाध्यासितस्य पक्षीकरणज्ञानार्थं दोषः प्रवेशभासित चेत् । तर्हि मुक्तार्थिनां तदर्थमौखराराधनमनर्थकमेव स्यात् तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । सत्ता-समवायस्य विचारमधिरोहतः अतथा विशीर्यसाखत्वात् । स्वरूपासिद्धञ्च कार्यत्वम् । स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानां वा । यदुत्पन्नानां सत्तासमतां वा ? न तावदसतां खरविषा-णादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सत्ताञ्चेत् । सत्तासमवायात् स्वतो वा । न तावत् सत्तासमवाया-दनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रागुक्तविकल्पादयानतिवृत्तेः । स्वतःसत्तानु सत्तासमवायानर्थकम् ।

अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदा सत्तासम्बन्ध-रत्तादादिद्विजः किं वा अभिन्नः ? इति । यदि भिन्नस्तदोत्पत्तेरसत्त्वा-विशेषादुत्पत्तभाषयोः किं कृतो भेदः ।

अथोत्पत्तिममाकाशवस्तुषत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथा व्यपदिश्यते इति मतं तदव्यतिजाह्व-
यस्त्रितमैवोत्पत्तिषत्त्वं प्रति विवादे वस्तुषत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् । इतरेतराश्चर्याषष्टिः ।
इत्युत्पत्तिषत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनवृत्तासम्बन्धावगमः तदवगमे च तत्रत्यषत्त्वेना-
त्युत्पत्तिषत्त्विष्य इति ।

अप्येतद्वाचपरिजिहीर्षया तयोरैकमप्यनुचायते । तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्वैतकत्वे गगनादिभिर्गनेकान्तः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः । सर्वापि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादा-
चित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् । अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलभप्रसङ्गः ।

अथ वस्तुत्पादककारणानां सन्निधानाभावाद्ग्नौ सर्वदोषलभप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्पत्त्यर्थं
कारणानां व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणवृत्तासमवायः । स च सर्वदाप्यस्ति इति तदर्थं
कारणापादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्त्यर्थं तदुपादानमित्यपि वार्तम् । वस्तुत्पादा-
पेक्षयाभिव्यक्त्यर्थघटनात् । वस्त्वपेक्षयाभिव्यक्तो कारणसम्भावात् प्रागपि कार्यवस्तुसङ्गाव-
प्रसङ्गात् । उत्पादस्याप्यभिव्यक्तिरसम्भावा । स्वकारणवृत्तासम्बन्धलक्षणस्योत्पादस्यापि
कारणव्यापारात्प्राक्सङ्गावे वस्तुसङ्गावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुषत्त्वस्य । प्राक्सत एव
हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यक्त्युक्त्याभिव्यक्तिसमस्तिरोहितस्य घटस्यैव प्रदीपादिर्नास्ति ।
तन्नाभिव्यक्त्यर्थं कारणोपादानं युक्तम् ।

तन्म स्वकारणवृत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाणभूत्वाभावात् तस्यापि विचारासह-
त्वात् । अणुत्वाभावात् हि भिन्नकालक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते
क्लान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वात् सुक्ता व्रजतीत्यादिवाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयो-
राधामभूतस्य कर्तृरनुभवाऽस्ति । अभवनाधारस्याविलुप्तमानत्वेन भावनाधारस्य च विद्यु-
मानतया भावाभावयोरैकाग्र्यविरोधात् । अविरोधं च तयोः पर्यायमानस्यैव भेदा न
वास्तव इति ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिदभूत्वा भावित्वं तथापि तन्वाडौ सर्वज्ञानभ्युपगमात् भागा-
सिद्धम् । न हि महीधराकूपारारासादयः प्रागभूत्वा भवन्ताऽभ्युपगम्यन्ते परैस्तेषां तैः
सर्वज्ञावस्थानाभ्युपगमात् ।

अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते तदप्यशित्तललितम् । अवयवेषु
तुल्यैरवयवैराभ्यवर्त्तनं च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे अवयवसामानान्तरेणानेकान्तात् ।
द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ।

अथ सन्निवेश एव सावयवत्वम् । तच्च घटादिवत् । पृथिव्यादावुपलभ्यते इत्यभूत्वा
भावित्वमभिधीयते । तदप्यपेक्षलम् । सन्निवेशस्यापि विचारासहत्वात् । स ह्यवयव-
सम्बन्धो भवेत् रचनाविशेषो वा । यदावयवसम्बन्धस्तदा गगनादिर्नानेकान्तः । सकल-
सृष्टिमदृश्यसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्य सङ्गादात् ।

अथापचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् । तर्हि सकलसृष्टिमद्वयसम्बन्धस्यापि
उपचरितत्वात् सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । अत्रस्याप्यकारित्वञ्च न स्यात् उपचरित-
प्रदेशरूपत्वात् । धर्मादिना संस्कारान्ततः सत्ययुक्तम् । उपचरितस्यासदृपस्य तन्नापकारा-
यागात् स्वरविघाणस्यैव ततोऽर्नाकज्जितम् ।

अथ रचनाविशेषः तदा परं प्रति भागासिद्धत्वं तदवस्थमेवेति नाभूत्वाभावात्

विचारं सहते । नाप्यक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वम् । तद्धि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसमयस्य चेत् गगनादपि बुद्धिमद्वेतुकात्वात् । तत्रापि खननोत्खेचनात् कृतमिति गृहीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवदीयापि किं न स्यात् । बाधासङ्गावस्य प्रतिप्रमाणविरोधस्य चान्यत्रापि समानत्वात् । प्रत्यक्षोभयत्रापि कर्तरग्रहणात् । तित्यादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।

तन्न कृतसमयस्य कृतबुद्ध्युत्पादकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वादिविप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गाच्च । कारणव्यापारानुविधायित्वञ्च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते तदा दिग्भुजं
साधनम् । कारणविशेषापेक्षया वैदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिर्मातृ
तदपक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वं तत्सादृश्येति सिद्धिरिति सन्निवेशविशिष्टत्वस-
चेतनापादानत्वञ्चोक्तदोषदुष्टत्वात् प्रथक् चिन्त्यते । स्वरूपभागासिद्धत्वादेस्तत्रापि सुलभ-
त्वात् । विरुद्धाश्चामी हेतवो दृष्टान्तानुग्रहेण शरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात्
पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । तत्र तार्पाण्यदिविशेषाधारादिमात्रव्याप्तधूसर इति ।

नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्त्वान्नोक्तं कार्यत्वस्य व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य
कर्तृताऽनुमानात् प्राप्तिरिति । व्यभिचारिणश्चामी हेतवः बुद्धिसत्कारणसत्तरेणापि
विद्युदादीनां प्रादुर्भावसम्भवात् । सुप्ताद्यवस्थायां अस्तुष्टिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् ।
तद्वदप्यं तत्रापि भगवत्यं कारणमित्यतिसुगमं विस्तारितम् । तद्व्यापारस्याप्यसम्भवात् अशरीर-
त्वात् ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिव्याप्त्यत्रयोः शरीराभावेऽसम्भवात् । तदसम्भवश्च
पुरातनैर्विस्तरेणाभिहित आमतोक्तोक्तौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥

यच्च मद्देशस्य केशादिभिरपरासुष्ठुत्वं निरतिशयत्वमेवैवार्थादुपेतत्वं तत् सर्वस्यपि
गगनाज्जसौरभयावर्तनमिव निर्विषयत्वाद्दुपेक्षामर्हति । ततो न मद्देशस्यावश्यकत्वम् ।
नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सङ्गावावेदकप्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं तदावेदकस-
विप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमविनाभाविलिङ्गाभावात् ।

ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकसंस्कारादिविस्मालनानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधि-
विषयतयात्यन्तः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम् ।

अस्ति ह्यलोलनान्नानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमुकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

न च विधिद्यत् परस्परव्यावृत्तिरप्यध्यततः प्रतीयते इति द्वैतसिद्धिः । तस्य
निर्पञ्चाविषयत्वात् । तथाचोक्तम् ।

आहुर्विधातुप्रत्यक्षं न निषेद्धविपक्षितः ।

नेकत्वे आगमरूपेण प्रत्यक्षं प्रवाच्यते ॥

अनमानादपि तत्सङ्गावो विभाव्यत एव । तथाहि । आसारासादयः पदार्थाः
प्रतिभासन्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात् । यत् प्रतिभासते तत् प्रतिभासन्तःप्रविष्टं यथा
प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासन्ते च विवादापन्ना इति । तदागमानामपि पुरुषा एवेदं
यद्भूतं यच्च भावमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन ।
आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यन्ति कश्चनिति श्रुतं ।

ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वे कथं घटादिभेदोऽवभासते । इति न चोद्यम् ।

वर्तुषाणि तद्विवर्ततयावभाषणात् । न चाशेषमेव तद्विवर्तत्यवशिष्टम् । प्रमाणप्रतिष्ठ-
त्वात् । तथाहि विवादाध्यासितं विवर्तककारणपूर्वकमेकवृत्तान्वितत्वात् । घटघटी-
चराखोदञ्चनादीनां सदृशान्वितानां यथा वृत्तकारणपूर्वकत्वं सदृशेभ्योऽन्वितञ्च निखिलं
वस्त्विति । तथागमोऽप्यस्ति ।

ऊर्ध्वनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त इवाभ्रमासु ।

प्ररोहाणां भिव प्रसः स हेतुः सर्वज्ञानिनाम् ॥ इति ॥

तत्रैतत्प्ररोहारवाक्यादगद्वदोक्तमिव । भ्रमकौटुवालुपयोगजनितव्यामोहसुरग-
विलसितमिव निखिलभवभाषणे विचारावहत्वात् । तथाहि यत् प्रत्यक्षस्य वृत्ताविषयत्व-
मभिहितं तत्र किं निर्विशेषवृत्ताविषयत्वं वृत्तिविषयवृत्तावबोधकत्वं वा । न तावत् प्रोरस्यः
यस्य वृत्तायाः सामान्यरूपत्वाद्विशेषनिरपेक्षतयानवभाषणात् । शब्दलेयादिविशेषानवभाषने
गोत्वानवभाषवत् । निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छब्दविवाद्यवदित्यभिधानात् । सामान्यरूपत्वञ्च
वृत्तायाः वृत्तवित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ।

अथ प्राश्नायः पक्षः कसौत्क्रियते । तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकार-
विशेषाणामध्यस्ततोऽवभाषणात् । यद्यपि साधनसम्यग्धायि प्रतिभाषमानत्वं तदपि न बाधु
विचारावहत्वात् । तथा हि प्रतिभाषमानत्वं स्वतः परतो वा । न तावत् स्वतोऽभिष्ट-
त्वात् । परतश्चेद्विदुषु । परतः प्रतिभाषमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते । प्रतिभाष-
मानमात्रमपि न सिद्धिमधिपद्यति । तस्य तद्विशेषणान्तरीयकत्वात् । तद्विशेषाभ्युपगमे
द्वैतप्रसक्तिः ।

किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभाषन्ते न वेति । प्रथमपक्षे
प्रतिभाषान्तःप्रविष्टाः प्रतिभाषवर्हिभूता वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा बाधान्तःपातित्वान्न
ततोऽनुमानं, तद्वर्हिर्भावः तैरेव हेतोर्व्यभिचारः । अप्रतिभाषमानत्वेऽपि तद्व्यवस्था-
भावात् । ततो नानुमानमिति ।

अधानाद्यविद्याविकृम्भितत्वात् सर्वमेतदवम्बद्धमित्यप्यनस्यतमोविलसितम् । अवि-
द्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नेह दोष इत्यप्यतिमुग्ध-
भाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभाषाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् । अपरमप्यत्र
विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते ।

यच्च परमत्र क्वविवर्तत्वं अखिलभेदानामित्युक्तं तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्वीय-
मानवृत्ताविनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नाति इति खेपुविघातकारित्वाद्विदुषुः ।
अन्वितत्वमेकहेतुके सामकुम्भाभोरुहादावपि उपलभ्यत इत्यनेकान्तिकञ्च । किमर्थञ्चैवं
कार्यमसौ विदधाति अन्येन प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रीडावशात् स्वभावाद्वा । अन्येन
प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिः द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति कोत्तरम् । कृपायां दुःखिनाम-
कारणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिष्ठत्वात्तस्याः खेपुः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न
वा युज्यते । कृपापरस्य प्रत्ययविधानायोगाच्च । अदृष्टवशात् तद्विधाने स्वातन्त्र्यहानिः ।
कृपापरस्य पीडाकारणाददृष्टव्यपेक्षयोगाच्च । क्रीडावशात् प्रवृत्तौ न प्रसृत्यं क्रीडोपायव्यपेक्ष-
यात् बालकवत् । क्रीडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति समर्थ-
कारणे कार्यव्यावश्यकत्वात् । अन्यथा क्रमेणापि वा ततो न स्यात् ।

अथ स्वभावाद्वा जगन्निर्मणोति यथापिर्द्वैतं वायुवोति इति मतं तदपि

खालभाषितमेव धृष्टीकृतज्ञानिवृत्तेः । तथाहि क्रमवर्ति विवर्तजातमखिलमपि युगपदु-
त्पद्यमानेक्षणीयस्य सहकारिणोऽपि तत्साध्यत्वेन योगपटुसम्भवात् । उदाहरणदेवस्य ॥
यद्ग्राहेः कादाचित्कस्य हेतुजनितस्य नियतशक्त्यात्मकत्वापत्तिरनात्र नित्यव्याप्यसमर्थक-
स्यभावकारणजन्यत्वेन देशकालप्रतिनियमस्य कार्यं दुरुपपादात् ।

तदेवं ब्रह्मणोऽविद्वो वेदानां तत्सुप्रप्रवृत्तावस्थात्वप्रतिपादनं परमपुनराख्यमहा-
भूतनिःस्पृष्टताभिधानञ्च गगनारविन्दमकरन्दव्याघरनवदनवधिरार्थविषयत्वात्तु वेदासृष्टेः ।
यथागमः प्रमाणं सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्यादि । ऊर्ध्वनाभ इत्यादि च । तत्सर्वमुक्तविधिना
अद्वैतविरोधीति नावकाशं लभते । न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते ।
तस्मान्न पुनरोक्तमोऽपि विचारकां प्राञ्जलि ॥

प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नममलं मानं द्विधैवोदितं
देवैर्दिव्यगुणैः विचार्य विधिवत् संख्याततेः संग्रहात् ।
मानानामिति तद्विगप्यभिहितं श्रीरत्ननन्दगङ्गायैः
तद्ग्राह्यान्ममदो विबुधविषये बौद्धव्यमव्याहतम् ॥
मुख्यसंयवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
देवोक्तमुपजीवद्भिः सूरिभिर्ज्ञापितं मया ॥

इति परीक्षासुखस्य लघुवृत्तौ द्वितीयः समुद्देशः ॥ ० ॥

अपेक्षानीसुविद्वे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय इतरद्वयवाच्ये ॥ १ ॥
उक्तप्रतिपक्षमितरशब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादितरदिति लभ्यते । तच्च परोक्षमिति ॥ १ ॥
तच्च च सामग्रीस्वरूपे निरूपयद्वाह ॥ २ ॥
प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यादिशब्देन परोक्षमपि सूच्यते । तच्च यथापक्षं निरूपयिष्यते ।
प्रत्यक्षादिनिमित्तं यथेति विग्रहः । कृत्यादियु द्बन्धः । ते भेदा यथेति दिग्रहः ॥ २ ॥
तत्र कृतं कामप्राप्तं दर्शयद्वाह ॥ ३ ॥
संस्कारणोद्बोधः प्राकट्यम् । स निबन्धनं यस्याः सा तथोक्ता । तदित्याकारा तदित्यु-
ल्लेखिनी । एवंभूता कृतिर्भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
उदाहरणमाह ॥ ४ ॥
प्रत्यभिज्ञानं प्राप्तकालमाह ॥ ५ ॥
अत्र दर्शनस्वरणकारणकत्वात् सादृश्यद्विविधस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् । येषान्तु
सादृश्यविषयपुमानाख्यं प्रमाणात्तरं तेषां त्वेकस्यैवद्विविधं प्रमाणात्तरमनुषज्यते ।
तथाचोक्तम् ।

उपमानं प्रविष्टार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।
तद्ध्येयम्यात् प्रमाणं किं ज्ञात् संक्षिप्रप्रतिपादनम् ॥
इदमलं महत्तुरसाबद्धं प्रांशु नेति वा ।
व्यपेक्षातः समतेऽर्थं विकल्पः साधनान्तरम् ॥ इति ॥ ५ ॥

एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयद्वाह ॥ ६ ॥

आदिशब्देन—

यथोऽन्त्यमेवैव हंसः कात वटुपादीर्गमरः कृतः ।

अपपत्तस्तु तत्त्वज्ञेर्विषयो विषमच्छदः ॥

पञ्चदशै भवेद्भूतं भवकाशं पृथुलानी ।

युवतिश्चेकशुद्धोऽपि गच्छन्तः परिकीर्तितः ॥

अरभोऽप्यष्टभिः पादेः सिंहश्चावबटान्वितः ।

इत्येवमादिशब्दवशात् तथाविधानेन मराठाहीनवलीक तथा कत्यापयति यथा तदा तत्त्वबुद्धनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं दर्शनकारणकारणत्वादिविशेषात् परेषाम्नु तरप्रमाण-
बोधोपपद्यते । उपमानादौ तत्त्वान्तर्भावाभावात् ॥ ६ ॥

अथोक्तोऽवरप्रसङ्ग इत्याह ॥ ७ ॥

उपलभ्यः प्रमाणमात्रमत्र पृच्छते । यदि प्रत्यक्षनेवोपलम्ब्यन्तेनोच्यते तथा साधनेष्वनुपपत्तये व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथ व्याप्तिः सङ्गीतसङ्गारेण प्रतीयते । सा कथ-
मतीन्द्रियस्य साधनस्यातः निश्चयः साध्येन भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविशेषेण कानुमानविशेष-
त्रपि व्याप्तेरविरोधात् । तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥

तथाहरणमाह ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

इदानीमनुमानं क्रमायातमिति तल्लक्षणमाह ॥ ९ ॥

साधनस्य लक्षणमाह ॥ १० ॥

ननु त्रैक्यमेव हेतोर्लक्षणं तस्मिन् खल्वेव हेतोरविद्वद्वादिदोषपरिहारीपपत्तेः ।
तथाहि । पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वाद्यवच्छेदार्थमभिधीयते । अपक्षे सत्यम् विरुद्धत्वापेक्षार्थम् ।
विपक्षे चावच्छेदमेवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति । तदुक्तम्—

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्धितः ।

असिद्धविपरीतायैव्यभिचारिव्यपेक्षतः ॥

इति । तदुक्तम् । अग्निनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अग्नि-
नाभावोक्त्यानुपपन्नत्वम् । तद्वाविद्वद्य न सम्भवत्येव । अन्वयानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न
विद्वदिति ह्यभिधानात् । नापि विरुद्धस्य तल्लक्षणस्योपपत्तिर्विपरीतनिरूपितानाभावाविनि-
यथोक्त्याव्याप्तिनाभावनियमलक्षणानुपपत्तेर्विरोधात् व्यभिचारिरूपि न प्रकृतलक्षणा-
वकाशस्तत एव ततोऽन्यथानुपपत्तिरेव श्रेयसी न त्रिरूपता । तस्यां सत्यासपि यथोक्त-
लक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वादर्शनात् । तथाहि न व्यामकारपुत्रत्वादितरतरपुत्रवदित्यत्र
श्रेयस्यसम्प्रेऽपि न गमकत्वमुपलक्ष्यते ।

अथ विपक्षादुपपत्तिर्नियमवती तत्र न दृश्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि
सुगमविवर्तितमेव तथा दृष्टान्तिनाभावरूपत्वात् । इतरूपपञ्चानेऽपि तदभावे हेतोः
व्याप्यविधिं प्रति गमकत्वानिष्टो यत्र प्रधानं लक्षणमुपलक्ष्योपपत्तिः । तत्पञ्चादे
क्षेत्ररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेः । यथा सत्कारहेतुत्वादिनोऽपि प्रमाणादीना-
निष्ठत्वापन्नवृत्तानामानुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं लक्षणव्ययो द्यासि । केवलमविना-
भात्रमात्रस्य गमकत्वप्रतीतेः ।

यत्रपरमुक्तं परे । पक्षधर्मताभावेऽपि काकज्ज, काकगर्गद्वयस्य, पात्रादौ ह्यस्यापि

मयकात्रापतिरिति । तदर्थमेव निश्चयम् । अन्वयानुपपत्तिरत्रैवापचयसमस्यापि बाधुत्वा-
भ्युपगमात् । न चेह वाचि । ततोऽविनाभावश्च हेतोः प्रधानं लक्षकमभ्युपगम्यम् ।
तस्मिन् सत्यवति विज्ञापकत्वेऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति । न चैवम् हेतुलक्षणं
सत्यापकत्वात् । सर्वेषां चाधिकत्वे चाद्ये सत्तावेः साधनस्य सपक्षे सतोऽपि स्वयं
योगतेर्गमकत्वाभ्युपगमात् ।

इतेन पञ्चलक्षकत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमित्यतीत्यभिहितं ब्रुव्यम् ।
पक्षधर्मत्वे सत्यवत्यतिरेकादवाधितविषयत्वसहप्रतिपक्षत्वञ्चेति पञ्च लक्ष्यानि । तेषां-
मप्यविनाभावप्रपञ्चतेऽ वाधितविषयस्याविनाभावायोगात् सत्प्रतिपक्षत्वेति । साध्या-
भावविषयत्वेनालम्ब्यहेतुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात् तद्विषयेव ब्रुव्यत्वात् । अतः
स्थितं साध्याविनाभावान्नैव निमित्तो हेतुरिति ॥ १० ॥

इदानीमविनाभावमेव दर्शयन्नाह ॥ ११ ॥

तत्र सवभावनियमक विषयं दर्शयन्नाह ॥ १२ ॥

अवधारिकोरपरस्योक्त्याप्यपकयोश्च कृत्वाश्रयपक्षयोरिति वसत्या विषयो
निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

क्रमभावनियमक विषयं दर्शयन्नाह ॥ १४ ॥

पूर्वोत्तरवारिभ्योः कृत्तिकोदयप्रकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धूमधूमच्छजयोः
क्रमभावः ॥ १५ ॥

नन्वेतस्मिन्साध्याविनाभावश्च न प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य वद्विहितविषयत्वात् । नाप्यनु-
मानेन । प्रकृतापरानुमानकत्वाभावात् इतरेतराश्रयत्वानवस्थावसरादागमादेरपि भिन्न-
विषयत्वेन सुमपिष्टत्वाच्च ततोऽपि सत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ १६ ॥

तर्कात् यथोक्तलक्षणादुच्यते । तद्विषय इति ॥ १७ ॥

अपेक्षार्थं साध्यलक्षणमाह ॥ १८ ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते । आशयनश्रयनभोजनयाननिधुवनवैरपि ब्रुव्यत्वात् तदपि
साध्यमनुषङ्गं इति । सेव्यतिशान्तिः अप्रस्तुतप्रलापित्वात् । अत्र हि साधनमधि-
क्रियते । तेन साधनविषयत्वेनैषलक्षितमिष्टमुच्यते ॥ १९ ॥

इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि चकलयन् अविवृतिविषयं समर्थयितु-
माह ॥ २० ॥

तत्र खन्दिगं व्याख्येयं पुनश्चोद्वेदनवधारणेनोपयुक्तोऽपराधमि संशयाकलितं दस्तु-
ष्यते । विपर्ययकस्य विपरीतावभासं विपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि । अत्युत्पन्नस्य
नामजातिबंध्यादिविशेषापरिज्ञानेन निर्णीतविषयानध्यवसायभावाच्च । एषां साध्यत्वप्रति-
पादनार्थमविवृतिपदोपादानमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अद्युनेष्टावाधितविषयकस्य साफल्यं दर्शयन्नाह ॥ २२ ॥

अनिष्टो क्षीमांश्चक्यानिभ्यः शब्दः । प्रत्यक्षादिवाधितव्याप्राप्तवत्त्वादिः । आदिशब्दे-
नानुमानागमलोकाध्यवशेनवाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणज्जाकारिज्जकारश्च हेत्वाभावस्य
निवृत्त्यावपरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युपस्थिते ॥ २३ ॥

तत्राविवृतिपदं प्रतिपाद्यते चेव । ब्रुव्यत्वं वाद्यापेक्षेति विशेषमुपदर्शयितु-
माह ॥ २४ ॥

अयमर्थो न हि सर्वं सर्वोपेक्षया विशेषश्चपि तु किञ्चित्कमप्युद्दिष्टं भवतीति अवि-
द्वदिति व्यतिरेकमुखेनोदाहरणम् । यथा अविद्वं प्रतिवाद्यपेक्षया । न तथेष्टमित्यर्थः ॥ १८ ॥
कुत एतदित्याह ॥ १९ ॥

इच्छया खलु त्रिषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेवेति ॥ १९ ॥

तच्च साध्यं धर्मः किञ्चातद्दिशिष्ठो धर्मीति पृष्ठे तद्धेतुं दर्शयद्वाह ॥ २० ॥

सोपकाराणि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽयमर्थो लभ्यते । व्याप्तिकालापेक्षया तु
साध्यं धर्मः । क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्दिशिष्ठो धर्मीत्याद्यः ॥ २० ॥

अथैव धर्मिणो नामान्तरमाह ॥ २१ ॥

ननु स्वधर्मिसमुदायः एक इति एकस्वरूपस्य पुरातनेर्निरूपितत्वात् धर्मिणस्तद्वचने
कथं न ग्राह्यान्निरोध इति । नैवं साध्यधर्माधारतया विशेषितस्य धर्मिणः एकत्व-
सिद्धयेऽपि दोषानुपपत्तिः । रचनावेचित्रमार्गेण साध्यधर्माधारितकृतत्वात् सिद्धान्ता-
विरोधात् ॥ २१ ॥

अत्राह सौगतः । भवतु नाम धर्मी पक्षव्यपदेशभाक् तयापि सविकल्पबुद्धौ
परिवर्त्तमान एव । न वास्तवः । सर्वत्र वानुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याकृतेन धर्म-
धर्मिन्यायेन न वहि सरस्वत्यमपेक्षत इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह ॥ २२ ॥

अयमर्थः । नेयं विकल्पबुद्धिर्विद्वन्तर्था नासादितान्तरमन्वभावा धर्मिणं व्यवस्था-
पयति । तदवास्तवत्वेन तदाधारसाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः तद्धेतुः पारमार्थ्य-
स्यापि वस्तुव्यवस्थानिवृत्तनत्यायोगात् । ततो विकल्पनात्वेन वा व्यवस्थापितः पञ्चताहि-
र्विषयभार्य भज्ज्वं धर्मिणोऽप्रतिपद्यत इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति । तदप्रतिपद्य-
क्त्विति कथ्यतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचित्प्रमाणत इति नैकान्तेन विकल्पाधिकद्वय प्रमाण-
प्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ॥ २२ ॥

विकल्पात्प्रतिपत्तौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

तस्मिन् धर्मिणि । ननु धर्मिणो विकल्पासिद्धे सत्ता च तदपेक्षयैतरा सत्ता च ते
हे अपि साध्यं सुनिर्णीतसम्भवद्वयधकप्रमाणत्वेन योग्यानुपलब्धत्वेन चेति शेषः ॥ २३ ॥

अथोदाहरणमाह ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

ननु धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणां अविद्वद्विषयानेकान्तिकत्वात्
अनुमानविषयत्वायोगात् कथं सत्तेतरयोः साध्यत्वम् । तदुक्तम् ।

असिद्धा भावधर्मश्चेत् व्यभिचार्यभयान्नतः ।

विरुद्धधर्मा भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

तदुक्तम् । मानसप्रत्यक्षे भावपक्षेव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्प्रसिद्धौ
तत्त्वत्वापि प्रतिपन्नत्वात् व्यर्थमनुमानम् । तदभ्युपेतमपि वैयत्यात् यथा परो न प्रतिपद्यते
तदनुमानस्य साफल्यत् । न च मानसज्ञानात् ज्ञानकुसुमावैरपि सद्भावसम्भवनान्तेऽति-
प्रसङ्गः । तज्ज्ञानस्य बाधकप्रत्ययपाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तुरङ्गबुद्ध्यादेर्धर्मत्वमित न चोदां धर्मप्रयोगकाले बाधकप्रत्ययादृश्यात्
सत्त्वसम्भावनीयपत्तेः । न च सर्वज्ञादौ बाधकप्रमाणावस्थेन सत्त्वं प्रति चर्मीतिः ।
सुनिश्चितासम्भवद्वयधकप्रमाणात्वेन सुखादादिव सत्त्वनिश्चयात् । तत्र चोदायोगात् ॥

इहानीं प्रसाद्योभयसिद्धिं धर्म्मिणं किं साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

साध्यो इति शब्दः प्राग्वहवचनान्तोऽप्यर्थवशात् एकवचनान्ततया संबध्यते । प्रसाद्यन्तो-
भयञ्च विकल्प्य प्रसाद्यकृत्यं ताभ्यां सिद्धे धर्म्मिणि साध्यधर्म्मविशिष्टता साध्या । अथमर्थः ।
प्रसाद्यप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्म्माधारतया विवाहपदमारोहतीति साध्यतां नातिवर्त्तत
इति । एवमुभयसिद्धेऽपि योज्यम् ॥ २३ ॥

प्रसाद्योभयसिद्धं धर्म्मिण्यं क्रमेण कर्त्तव्यमाह ॥ २४ ॥

देशो हि प्रत्यक्षेण प्रसिद्धः । शब्दस्तूभयसिद्धः । न हि प्रत्यक्षेणात्र विद्वद्भिर्नियत-
विशेषकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चितुं पाठ्यन्ते ॥ २४ ॥

सर्वेऽग्निंस्तु तद्विषयेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थकात् प्रयोगकालापेक्षया धर्म्मविशिष्टो-
धर्म्मिणः साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिशालापेक्षया साध्यनियमं कर्त्तव्यमाह ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

धर्म्मिणोऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यत्राह ॥ २६ ॥

उक्तत्रिपर्ययेऽप्यत्राह ॥ धर्म्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् । व्यासघटनादिति हेतुः ।
न हि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्वतोऽग्निसन्ति व्याप्तिः शब्दा कर्त्तुं प्रसाद्यविरोधात् ॥ २६ ॥

नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसङ्गे धर्म्माद्यादिवचनमप्युक्तम् । तस्य सामर्थ्या-
लब्धत्वात् । तथापि तद्वचने पुनस्तत्तत्प्रसङ्गात् । अथोदात्तपक्षेऽपि पुनर्वचनं पुनस्तत्त-
मित्यभिधानादिति । सौगतस्तत्राह ॥ २७ ॥

साध्यमेव धर्म्मसाध्याधारकान् सन्देशो महानवादिः पर्वतादिर्विषयं तस्यापनोदो व्यवच्छेद-
स्तदर्थं गन्धमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावप्रदर्शनाद्यनुपपत्तस्तद्व्यापारस्य गन्ध-
मानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ २७ ॥

अनोदाहरणमाह ॥ २८ ॥

साध्यं विशिष्टो धर्म्मो पर्वतादिः तत्र साधनधर्म्मावबोधनाय पक्षधर्म्मैः पक्षहारवत् ।
पक्षधर्म्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वत् इति । अथमर्थः । साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन
तदाधारावगतवपि नियतधर्म्मसम्बन्धितः प्रदर्शनार्थं यथोपनयसाध्या साध्यस्य विशिष्टधर्म्म-
सम्बन्धितत्वबोधनाय पक्षवचनमपीति ।

सिद्धं हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनमवश्यं वक्तव्यमसमर्पितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च
समर्थनोपनासादेश्च हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वात् हेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे
कस्य समर्थनमिति चेत् पक्षप्रयोगाभावे क्व हेतुवर्त्तता इति समानमेतत् ॥ २९ ॥

तस्मात् कार्यस्य भावानुपलम्भमेवेन पक्षधर्म्मत्वादिवशेन च त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थय-
मानेन पक्षप्रयोगोऽप्यभ्युपगन्तव्य एव । इत्यमुमेवार्थमाह ॥ ३० ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थं वा शब्दः । युक्त्या पक्षप्रयोगस्यावश्यभावे
नः किल न पक्षयति पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन् समर्थयमानः । किं
कृत्वा हेतुमुक्त्वैव न पुनरुक्त्वैत्यर्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिवशपरिहारेण स्वसाध्य-
साधनसामर्थ्यप्रकरणप्रवेशं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्तिरिति
वचनम् ॥ ३१ ॥

ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुवृष्टान्तमेवेन तत्रप्रयत्नसमानमिति साध्याः ।
प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनयमेवेन चतुरवयवमिति धीमांसकाः । प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनय-

निगमनमेवात् पञ्चावयवमिति योशाः । तन्मतमपानुवृत्त्यै स्वमतविभूतमवयवस्यमेव
अपदर्शयद्वाह ॥ ३२ ॥

यतयोः पक्षहेतोः ह्यनेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणार्थव्यवच्छेदे
विभुःपि परमतनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तद्ध किं साध्यप्रतिपत्तयेत्युक्तमित्ते हेतोरविनाभावनियमार्थमाहोक्तित्वादि-
अरथाद्यर्थमिति विकल्प्य क्रमेण सूत्रयद्वाह ॥ ३३ ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तये कारणं नेति शब्दन्वयः ॥ ३३ ॥

तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तं साध्याविनाभावित्वेन निश्चितं हेतोर्भाषादिति
द्वितीयविकल्पं बोधयद्वाह ॥ ३४ ॥

तदिति वर्तते नेति च सेनायमर्थः । तदुदाहरणं तेन साध्याविनाभावनिश्चयार्थं वा
न भवतीति विपक्षे साधकाहेव । तद्विभुःहेतोरविनाभावनिश्चयार्थं ॥ ३४ ॥

किञ्च व्यतिरेकं निदर्शनं तत् कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यतिरेकहेतुं व्याप्तरथं
पुनरुदाहरणान्तरं सूचयत् । तस्यापि व्यतिरेकत्वेन सामान्येन व्याप्तेरवधारयितुमशक्यत्वात् ।
अपराधरतत्त्वकारणेष्वप्यायमनवस्था ज्ञातुं । यतदेवाह ॥ ३५ ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि । तादृशप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः । शेषं
व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पसूचकमाह ॥ ३६ ॥

पृथीतवन्मन्त्रश्च हेतुप्रदर्शनमेव व्याप्तिविभुःपक्षहीतवन्मन्त्रश्च दृष्टान्तसैन्यापि न तत्-
अरकमनुसृतविधयत्वात् अरकमिति भावः ॥ ३६ ॥

तत्रैवमुदाहरणप्रयोगस्य साधार्यं प्रति नोपयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

तदुदाहरणं परं केवलमभिधीयमानम् । साध्यधर्मिणि साध्यविशिष्टे धर्मिणि ।
साध्यसाधने सन्नेहयति सन्नेहवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि
साध्यधर्मिणि तन्निर्णयक कर्तृमशक्यत्वात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

अमुनेवार्थं व्यतिरेकमुक्तेन समर्थयमानः प्राह ॥ ३८ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे । कस्याप्येतोऽप्यन्यनिगमने प्रयुज्यते । अथः प्राह ।
अन्यनिगमनयोग्यमुमानाङ्गत्वमेव । तदप्रयोगे निरवयवसाध्यव्यतिरेकयोगादिति ॥ ३८ ॥

तन्निवेदार्थमाह ॥ ३९ ॥

अन्यनिगमने अपि वक्ष्यमाणकालात् तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः । साध्यधर्मिणि
हेतुसाध्ययोः अविनाशेवैवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चाभिधायपि दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्याहेतुत्वादिति
तत्रैव उक्तं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्यविभुः तथैवोपयोगात् । नोदाहरणादिकम् ।
यतदेवाह ॥ ४० ॥

प्रथमो वा-शब्द एव-कारार्थो द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ४० ॥

ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण सन्नेहयामवबोधयितुमशक्यत्वात् कथं पक्षहेतुप्रयोगसामान्ये
तेन साध्यप्रतिपत्तिरिति तत्राह ॥ ४१ ॥

आमानामकारणानां व्युत्पत्तये तेषामुदाहरणादीनां नयोपक्रमे आद्य एवाहो

तत्त्रयोपगमो न बाधे । न हि बाधकाखे त्रिधा व्याख्याः कृष्णानाखेय तत्राधिकार-
विति ॥ ४१ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्रयोपगम इत्यादिना बाल्येऽप्युपगतमेवोदाहरणविन्यस्युप-
दर्शयति ॥ ४२ ॥

बृष्टो बालो बाध्यबाधनलक्षणी धर्मा बाल्ययुक्तेन व्यतिरेकद्वारेण वा एव च बृष्टान्त
इत्यन्वयसंज्ञाकरणात् । न हि द्वेवोपपद्यते ॥ ४३ ॥

तत्रान्वयबृष्टान्तं दर्शयन्नाह ॥ ४३ ॥

बाध्यन व्याप्तं नियतं बाधनं हेतुर्यत्र प्रदर्शयते व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ ४४ ॥

द्वितीयमेवमुपदर्शयति ॥ ४४ ॥

असत्यबालो व्यतिरेकः । तत्प्रधानो बृष्टान्तो व्यतिरेकबृष्टान्तः । बाध्याभावे बाधनव्या-
भाव इवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति ॥ ४५ ॥

एते इत्याद्याहारः । तेनारथः । हेतोः पक्षधर्मसोपसंहार रूपनय इति ॥ ४५ ॥

निगमनस्वरूपमुपदर्शयति ॥ ४६ ॥

उपसंहार इति कर्त्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः बाध्यधर्मविशिष्टत्वेन प्रदर्शनं
निगमनमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रे बृष्टान्तादयो व्यक्त्या इवेति नियमानुपगमात् कथं तत्त्रयमिह
द्वारिभिः प्रपञ्चितमिति न शोध्यते । स्वयमननुपगमोऽपि प्रतिपाद्यानुरोधेन निगमनानु-
सारिभिः प्रयोगप्रतिपाट्याः प्रतिपन्नत्वात् । वा वाक्यान्तरस्वरूपैः कर्त्तुं न शक्यते इति
तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्यमेवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं मतमेवेन द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चादयवचनानुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह ॥ ४७ ॥

तद्वैद्विध्यमेवाह ॥ ४८ ॥

अपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वात् द्विविध्यमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

पराधीनुमानमेवं दर्शयन्नाह ॥ ४९ ॥

बाधनात् साध्यविविधानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यच्च तपोक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वितीयमनुमानमेवं दर्शयन्नाह ॥ ५० ॥

तच्च पाराधीनुमानस्यार्थः साध्यबाधनलक्षणः । तं पराधृशतीत्यवशीलं तदर्थ-
पराधीनं तच्च तद्वचनञ्च तस्मात्प्राप्तमुत्पन्नं विज्ञानं पराधीनुमानमिति ॥ ५० ॥

ननु वचनान्वक्त्यं पराधीनुमानं प्रसिद्धं तत् कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्य
पराधीनुमानत्वमभिप्रेयता न संशयितमिति न वाच्यम् । अचेतनस्य साक्षात्प्रमितिहेतुत्वा-
भावेन निरूपयितप्रमाणभावाभावात् । सुखानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो
न वार्यत इति । तदेवोपचरितं पराधीनुमानत्वं तद्वचनस्यार्थः प्राह ॥ ५१ ॥

उपचरो हि सुख्याभावे र्वाति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य पराधीनु-
मानत्वे निमित्तं तद्वैतुल्यम् । तच्च प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुसाद्वैतुल्यस्य भावस्त्वयम् । तस्मात्
निमित्तात् तद्वचनमपि पराधीनुमानप्रतिपादकवचनमपि पराधीनुमानमिति सम्बन्धः ।
कारणे कार्यस्योपचारात् । अथवा तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वैतुल्यस्य भावस्तत्त्वं
तत्सद्वचनमपि तथेति सम्बन्धः । अस्मिन् एते कार्यं कारणस्योपचारा इति शेषः । वचन-

आनुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शास्त्रे व्यवहार इव । ज्ञानात्मन्यने
तद्व्यवहारस्यावयवकल्पनत्वात् ॥ ५१ ॥

तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति अनुमानसामान्यलक्षणम् । तदनुमानं
हेतुध्यादिना तत्प्राकारञ्च सप्रपञ्चम् अभिधाय साधनमुक्तलक्षणापेक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण
भित्तुमानं द्विविधमित्युपदर्शयति ॥ ५२ ॥

सुगममेतत् ॥ ५२ ॥

ततोपलब्धिविधसाधिकेनानुपलब्धिः प्रतिषेधसाधिकेनेति परस्व नियमं विधेयम्
रूपलब्धेरनुपलब्ध्याविशेषेण विधिप्रतिषेधसाधनत्वमाह ॥ ५३ ॥

गतापमेतत् ॥ ५३ ॥

इदानीमुपलब्धेरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् हेतुविध्युपपत्त्यर्थं विरुद्धोपलब्धेर्द्विधो
साध्यो विकल्परता भेदमाह ॥ ५४ ॥

पूर्वञ्च उत्तरञ्च सद्य चेति हन्तुः । पूर्वोत्तरसहा इत्येतद्व्यञ्ज्य इत्यनुकरणनिर्देशः ।
हन्तात् परः श्रूयमाणः वरञ्चः प्रत्येकमभिसंख्यते । तेनायमर्थः । पूर्वञ्चरोत्तरवरसङ्घरा
इति । पश्चाद्ग्राह्यादिभिः सद्य हन्तुः ॥ ५४ ॥

अत्राह सौमतः । विधिसाधनं द्विविधमेव स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु
कार्यविनाभावभावान्नास्ति कृतम् । नायमं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ।
अप्रतिबद्धत्वमर्थस्य कार्यं प्रत गमकत्वेनैव नोत्तरं सामर्थ्यातीन्द्रियतया विद्यमान-
स्यापि निश्चितुमशकत्वादिति ।

तद्व्यवसौक्ष्माभिधानमिति दर्शयितुमाह ॥ ५५ ॥

आख्यायमानाद्विधातृत्वनिष्का सामग्र्यनुस्यूते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो
हि रूपलक्षः सजातीय रूपलक्षान्तरलक्षणं कार्यं कृष्टं नैव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं
करोतीति रूपानुमानमिच्छुर्निरुद्धमेव किञ्चित् कारणं हेतुः । प्राक्तनस्य रूपलक्षस्य
सजातः प्ररूपलक्षान्तराद्यभिचारात् । अन्यथा रसलक्षान्तरं रूपप्रतिपत्तेरपेक्षितम् । न ह्यनु-
कूलमात्रमन्तरलक्षणमात्रं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन सखिमन्तुदिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात् ।
कारणान्तरावैक्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् । द्वितीयस्यैव कार्यप्रत्यक्षकारणे नानुमाना-
नर्थक्यं वा कार्यविनाभावप्रतिपत्तिरिति निश्चितस्य विद्युत्कारणस्य पुनर्वाक्यत्वेनाङ्गीकारात् ।
सद्य सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैक्यञ्च निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नान्यथेति
नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यकारणव्यवधानन्तर्भावात् भेदान्तरत्वमेवेति
दर्शयति ॥ ५६ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तदुत्पत्तिस्वयन्त्वे च कार्यं
कारणे तात्तर्भावे विभाव्यते । न च तदुभयसम्बन्धः कालव्यवधानं तदनुपलब्धेः । सह-
भाविनरेव तादात्म्यसम्बन्धात् अनन्तर्यारेव पूर्वोत्तरलक्षयोः हेतुफलभावस्य दृष्ट्यात्-
म्यवहितयोस्तदघटनात् ॥ ५६ ॥

ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावो दृश्यत इव । यथा ज्ञातृप्रसुप्तदशभाववि-
प्रसोध्योर्नकारिणोर्नृते तत्परिहारार्थमाह ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् ॥ ५७ ॥

अत्रयोपपत्तिमाह ॥ ५८ ॥

हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्भावापाराश्रितम् । तस्मान्न प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः । आन्त्यव्यतिरेक-
समधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ च कार्यं प्रति कारणव्यापारव्यपेक्षावेवोप-
पद्येते कुलालस्यैव कलशं प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्भावापाराश्रितत्वमिति ॥ ५८ ॥

सहचरस्याप्युक्तहेतुष्वन्तर्भावो दर्शयति ॥ ५९ ॥

हेत्वन्तरत्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलभ्यात् तादात्म्यासम्भवात्
स्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्यं कारणे वेति । न च समानसमयवर्तिनोः
कार्यकारणभावः । सव्यतिरेगोविधाख्यत्वं कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च ।
तस्माद्वैतन्तरत्वमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन् उक्तान्वयव्यतिरेकपुरःसरं प्रतिपाद्याश्रयवशात्
प्रतिपादितप्रतिपाद्यवयवपञ्चकं दर्शयति ॥ ६० ॥

स्योत्पत्तौ अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक उच्यते । तच्च कृतकत्वं न कूटस्थ-
नित्यपत्ते नापि शक्तिपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ॥ ६० ॥

कार्यहेतुमाह ॥ ६१ ॥

कारणहेतुमाह ॥ ६२ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथोत्तरचरः ॥ ६४ ॥

अत्रापि सुहृत्तातं प्राप्तिं सम्बन्धनीयम् । तत एव कृत्तिकोदयादेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सहचरलिङ्गमाह ॥ ६५ ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह ॥ ६६ ॥

प्रतिषेधे साध्यं प्रतिषेध्येन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्तीत्याप्यादयस्त्वेषामुपलब्ध्य इत्यर्थः ।
तथेति चेदति भावः ॥ ६६ ॥

तत्र साध्यविरुद्धाद्योपलब्धिमाह ॥ ६७ ॥

श्रीतत्पक्षप्रतिषेधेन हि विरुद्धोऽगुस्तद्वाप्यमौल्यमिति विरुद्धकार्योपलम्भमाह ॥ ६८ ॥

अत्रापि प्रतिषेधस्य साध्यस्य श्रीतस्य तत्पक्षविरुद्धोऽगुस्तस्य कार्यं धूम इति विरुद्ध-
कारणोपलब्धिमाह ॥ ६९ ॥

सुखविरोधि दुःखं तस्य कारणं हृदयशून्यमिति विरुद्धपूर्वचरमाह ॥ ७० ॥

शकटोदयविरुद्धाद्यविरुद्धोदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति विरुद्धोत्तरलिङ्गमाह ॥ ७१ ॥

भरत्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तदुत्तरचरः पुन्योदय इति विरुद्धसहचरमाह ॥ ७२ ॥

परभागभावस्य विरुद्धस्तद्भावस्तत्सहचरोऽगोभाव इति अविरुद्धानुपलब्धिभेद-
माह ॥ ७३ ॥

स्वभावादिपदानां हन्तः तेषामनुपलम्भ इति पश्चात् षष्ठीतत्पुरुषः समासः ॥ ७३ ॥

स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह ॥ ७४ ॥

अत्र पित्राचरणमात्रादिभिर्व्यभिचारपरिहाराय सपलब्धिलक्षणप्राप्तये सतीति
विशेषणमुद्देश्यम् ॥ ७४ ॥

व्यापकानुपलब्धिमाह ॥ ७५ ॥

अश्रयत्वं हि वृत्तत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्वृत्त्यश्रयाया अप्यभावः ॥ ७५ ॥

कार्यानुपलब्धिमाह ॥ ७६ ॥

अप्रतिबद्ध्यसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपपन्नशक्तिकत्वमुच्यते तदभावश्च कार्यानुप-
लब्धादिति ॥ ७६ ॥

कारणानुपलब्धिमाह ॥ ७७ ॥

पूर्वस्वरानुपलब्धिमाह ॥ ७८ ॥

उत्तरस्वरानुपलब्धिमाह ॥ ७९ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिव ॥ ८० ॥

बहुचरानुपलब्धिं प्राप्नोतीत्याह ॥ ८१ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति आचक्षतेऽन्वयेदास्य एवेति तानेव
प्रदर्शयितुमाह ॥ ८२ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्र विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिमाह ॥ ८३ ॥

व्याधिविशेषश्च हि विरुद्धसदभावस्तस्य कार्यं निरासयत्येषा तस्यानुपलब्धिरिति
विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह ॥ ८४ ॥

दुर्खावरोधं सुखस्य कारणमिष्टसंयोगं तदनुपलब्धिरिति विरुद्धस्वभावानुपलब्धि-
माह ॥ ८५ ॥

अनकान्तात्मकविरोधी नित्योक्तान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य भिन्नज्ञान-
रूपतयापलम्बसम्भवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ८६ ॥

ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परस्परया विराधिकायां दिल्बान्ताच्च बहुलमुप-
लम्बसम्भवान्ताद्यपि किमिति नाचार्यैरुदाहरणानि इत्याशङ्क्यामाह ॥ ८७ ॥

अत्रैवेतत्तु कार्यादिद्विवचनं ॥ ८८ ॥

तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थं उदाहरणद्वयं प्रदर्शयति ॥ ८९ ॥

एतच्च किञ्चित्क कान्तर्भवतीत्याशङ्क्यामाह ॥ ९० ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः ॥ ९१ ॥

शिवकस्य हि कार्यं कृत्रकं तस्य कार्यं स्थायः । इति दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयमुदा-
हरति ॥ ९२ ॥

शुभाकीडनस्य हि कारणं शुभास्तस्य विरोधी शुभाग्नितस्य कार्यं तच्छब्दनमिति ।
इदं यथा विरुद्धकार्यापलब्ध्यावन्तर्भवति तथा प्रकृतमपीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

क्षालयुत्यन्तरं पञ्चावयवप्रयोग इत्युक्तम् । व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति
शङ्कायामाह ॥ ९४ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्तया तथा साध्ये सत्येव
उपपत्तितया अन्यथानुपपत्तेरिव वा अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तितया ॥ ९५ ॥

तामेवानुमानमुद्रासुनमुद्रयति ॥ ९६ ॥

ननु तदतिरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् व्युत्पन्नापेक्षया कथं तद-
प्रयोग इत्याह ॥ ९७ ॥

द्विष्यते यस्मादर्थः । यस्माद् यथा व्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो

विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्यत्यजेत्कथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्या वावधार्यते । दृष्टान्तादिक-
मन्तरेणैवेत्यर्थः । यथा दृष्टान्तादेव्यासिप्रतिपत्तिं प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति
नेह पुनः प्रपञ्चगते ॥ ८१ ॥

आपि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिद्धिरर्थं फलवानित्याह ॥ ८२ ॥

चकार श्वकारार्थे । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेण साध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह ॥ ८३ ॥

यत्तत्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षस्तथाधार-
भूतनाय साध्यव्याप्तसाधनाधारभूतनाय उक्तः । ततो यदुक्तं परेण -

तद्भावेहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

व्याप्येते विवृषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥

इति तन्निष्कर्षम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगमात्रे साधनस्य
नियताधारतानवधारणात् ॥ ८३ ॥

अथानुमानस्वरूपं प्रतिपादयित्वा तन्नोक्तमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ८४ ॥

यो यत्रावज्जकः स तत्रागमः । प्राप्तस्य स्वस्वनादिशब्देनाङ्गुल्यादिसंज्ञापरिग्रहः ।
प्राप्तवचनम् आदिष्यति तत् तथोक्तम् । तन्निवृत्त्यनं यथार्थज्ञानस्येति । प्राप्तशब्दोपादानात्
अपरिमेयत्वव्यवहारेः । अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापाङ्गज्ञानस्याभिप्रायभूतवचनस्य च निरासः ।

नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । शब्दस्य नित्यत्वेनापौरुषेयत्वादाशङ्क्यातत्वायागात् । तन्नि-
त्यत्वञ्च तदवयवानां वक्ष्यामीत्यापकत्वाद्भिरन्यत्वाच्च । न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र
प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् स स्वायं गकार इति नित्यत्वमपि
सर्वथावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य
संकेतान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि सृष्टीतत्त्वस्य शब्दस्य प्रथमे सत्यसृष्टीतत्त्वस्य
शब्द इदानीं अन्यत्र बोधलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् । न चासौ न भवतीति
स स्वायं शब्दः इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ।

न च सर्वानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वत्रा अवलम्बप्रसङ्गः । सर्वदा तदभिव्यक्तेर-
सम्भवात् । तदसम्भवस्याभिव्यक्तव्याधूनां प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वं प्रमाद्य-
प्रतिपन्नत्वात् । तथाहि यत्कृष्णानिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाध्यतेण व्यञ्जकवायवो
सृज्यन्ते । तूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थिततूलचलनादनुमीयते । श्रोतृश्रोत्रदेशे शब्द-
अवगन्तव्यानुपपत्तरथापत्तापि निश्चीयन्ते ।

किञ्चात्यन्तपक्षोऽपि समानोऽप्येव । तथाहि वाय्वाकाशसंयोगादसमव्यापि-
कारणादाकाशाच्च समव्यापिकारणात् दिग्देशाद्याविभागेन उत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वत्रनु-
भूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाभिव्यक्ष्यमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तिसाङ्ग्यं उभय-
त्रापि समानत्वादेव । तथाहि शून्येस्तात्त्वादिसंयोगे रथाद्यो वक्ष्यो न क्रियते तथा
ध्वन्यन्तरसारभित्तात्वादिभिर्भयो ध्वनिर्निरभ्यते इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तयोः समानत्वेनैकत्रैव
पर्यनुयोगावसर इति सर्वं स्वच्छम् ।

आभूद्वर्णानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थ्यनित्यत्वं तथाप्यनादिपरम्परायास्तत्वेन
वेदस्य नित्यत्वात् प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्ति युक्तं
यत्कृष्णमुना तत्कृष्णतुल्यप्रमादतौतानागतयोरेपि कालयोस्तदनुभापकस्य लिङ्गस्याभावात् ।

तदभावेऽपि सर्वदाप्यतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियग्राह्यत्वयोगात् । प्रत्यक्षप्रतिपन्नेनैव हि लिङ्गमनुमानं हि एहीतसम्बन्धस्यैकदेशसंदर्शनादसंनिवृत्तेऽर्थं बुद्धिरित्यभिधानात् ।

नाप्यर्थापत्तेस्तत्सिद्धिरन्यथाभूतस्यार्थस्याभावात् उपमानोपमेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च । नाप्युपमानं साधकं केवलसमाधत्तप्रमाणमेवावशिष्यते । तच्च तदभावासाधकमिति । न च पुनश्च-सद्भाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात् संशयापत्तिः तदभावसाधकप्रमाणानां सुलभत्वात् । अद्युना हि तदभावे प्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च

अतीतानागतौ कालौ वेदकाराववर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादिकानौन्तकालवत् ॥

वेदसाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदसाध्यनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति । तथापौरुषेयो वेदः अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्यैवमाणकर्तृकत्वात् आकाश-वत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्थानन्यथाभूतस्य दर्शनात् तदभावे निश्चीयते धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यावृत्तिभारवर्तिभिः कर्तुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शनस्या-भावात् । प्रामाण्यमपौरुषेयतामेव कल्पयतीति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं वक्ष्यते व्यापित्वे नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञा प्रमाण-मिति तद्वत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् । देशान्तरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वं खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्यापरा वर्तमानस्यैकान्वयं प्रदेशे सामर्थ्येन ग्रहणमुपपत्तियुक्तमव्यापकत्वप्रसङ्गात् । घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतः चक्षुरादिसंनिधानादनन्तरं देशे प्रतीपमे इति ।

ननु घटोत्पादकस्य यत्पिच्छादेरनेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव तथा सङ्ग्रहोपरिमाणसम्-वाच्येति । तच्च वर्यैरपि समानं तत्रापि प्रतिनियततात्वादिकारणकलापस्य तीव्रादिधर्म-भेदस्य च सम्भवाविरोधात् ।

अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वान्तरा वृत्तिमत्त्वाद्बोधोऽयमिति चेन्न । तथा सति सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत् सर्वान्तरा प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यते प्रमाणाविरोधात् । तथाच प्रयोगः । प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपत्सर्वत्रदेशतया तथैव सर्वान्तराण्युपलभ्यमानत्वात् घटादिवत् । न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृश-परिणामात्मकत्वानेकत्वात् । नापि पूर्वताद्यनेकप्रदेशस्थतया युगापदनैकदेशस्थितपुरुष-परिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्मात्तद्विपुलतयैकदेशस्थितस्यापि आन्त-वशादनैकदेशस्थत्वेन प्रतीतेः । न चाहान्तस्य आन्तेन व्यभिचारकल्पना युक्तेति । नापि जलपात्रप्रतिविम्बेन तस्यापि चन्द्रार्कादिसंनिधिमेवेत्यत्र तथा परिणयमानत्वानेकत्वात् । तस्मादनैकप्रदेशे युगपत् सर्वान्तराण्युपलभ्यमानविषयस्यैकस्य सम्भाव्यमानत्वात् तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रामाण्यमिति स्थितम् ।

तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयतइति । नित्यत्वं हि एकस्यानेककाल-व्यापित्वम् । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्बेन न शक्यते निश्चेतुम् । न च प्रत्यभिज्ञानबलेनैवान्तराले सत्तासम्भवस्तस्य सादृश्यादपि सम्भवाविरोधात् । न च घटादावप्येवं प्रसङ्गस्तस्यात्पत्ताव-परापरसुदृष्टान्तरालक्षणस्य कारणस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साधयितुं शक्यत्वात् । अत्र तुच्छकारणानामपूर्वाणां व्यापारसम्भावनासौ नान्तराले सत्तासम्भव इति ।

यस्यानुदुक्तं सङ्केतानामनुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति इदमप्यनात्मसम्भविमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्नोतात् । तथाहि शुद्धीतसङ्केतस्य दृष्टस्य प्रथमं सत्यसङ्केत-सङ्केत इदानीमन्यथ दृष्टः समुपलभ्यत इति दृष्टीति न स्यात् । तथा धूमस्यापि शुद्धीत-व्याप्तिकस्य नाशे अनाधूमसङ्केतनाद्विज्ञानाभावश्च ।

अथ सादृश्यात्तथाप्रतीतेर्न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषो येन नित्यत्वे दुरभिविशेष आश्रीयते । तथा कल्पनायामन्तराले सत्त्वमप्यदृष्टं न कल्पितं स्यादिति ।

यस्यान्यदभिहितं व्यञ्जकानां प्रतिनियतत्वात् न पुनरप्युक्तिरिति तदप्यप्रक्षिप्त-लक्षितम् । समानेन्द्रियप्राज्ञेषु समानधर्मेषु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि श्रोत्रं समानदेश-समानेन्द्रियप्राज्ञ-समानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् चतुर्वत् । शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यौ न भवन्ति । समानदेश-समानेन्द्रियप्राज्ञ-समानधर्मापन्नत्वे सति पुनरपिन्द्रियसंबन्ध-त्वात् घटादिवत् । उत्पत्तिपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं सृष्टिखड्गोपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषविद्वेगिरित्यलमतिजल्पितेन ॥

यस्यान्यत् प्रवाहिनित्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं शब्दशास्त्रस्यानादि-नित्यत्वमुत विशिष्टानामिति । आद्ये पक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वैदिका इत्यस्य-मिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयेति ।

अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनादित्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानां अनव-गतार्थानां वा अनादिता छादः । यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदा ज्ञानलक्षणप्राप्ताख्यमनुष्यते । अथाद्यः पक्ष आश्रीयते तदुपाख्यातारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा । प्रथमपक्षे दुरधि-गमसम्बन्धानामन्यथापथस्य कल्पयितुं शक्नोतात् मिथ्यात्वलक्षणमप्राप्त्याख्यं स्यात् । तदुक्तम् ।

अथमर्था नाथमर्थ इति शब्दा वर्तन्ति न ।

कल्पयोग्यमर्थः पुरुषैस्ते च मार्गादविप्रुताः ॥

किञ्च । किञ्चिज्ज्ञाव्याख्यातार्थाविशेषादगिष्टोत्रं ब्रुव्यात् स्वर्गकाम इत्यस्य छादे-कृमांसमित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् । संशयलक्षणमप्राप्त्याख्यं वा ।

अथ सर्वविद्भिर्दितार्थ एव वेदोऽनादिपरम्परायात इति चेत् इन्तु धर्मं चोदनेव प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सङ्गावे च तद्वचन-स्यापि चोदनावदबोधकत्वेन प्राप्ताख्यादेदस्य पुरुषाभावविद्वेकत् प्रतिबन्धकं स्यात् ।

अथ तदुपाख्यातृणां किञ्चिज्ज्ञात्वापि यथार्थव्याख्यानपरम्परयानवच्छिन्नज्ञानत्वेन सत्यार्थ एव वेदोऽवलीयत इति चेत् न । किञ्चिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्याना-योगादन्वेनाकृष्यमाणस्यान्यस्यानिपुदेशपरिहारेणाभिमतपथप्राप्त्यानुपपत्तेः ।

किञ्चानादिवाख्यानपरम्परयातत्वेऽपि वेदार्थस्य शुद्धीतविसृतसम्बन्धवचनाकौशल-बुद्ध्याभिप्रायतया व्याख्यानस्यान्यथैव करणात् आविर्वादायोगादप्राप्ताख्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते अद्युनातना अपि ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवचन्तेऽपि दुरभिधसंवेगमथा व्याचक्षाणाः केचिज्ज्ञानन्तोऽपि वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तः केचिच्च विस्मृतसम्बन्धा आयायातव्यमभिधाना इति । अथमन्यथा भावनाविधिनियोगवाक्यार्थविप्रतिपत्तिर्वेदे स्यात् । मनुयाजवल्कादीनां श्रुत्यर्थानुसारिस्मृतिनिरूपणायां वा । तस्मादनादिप्रवाह-पतितत्वेऽपि वेदस्यापथार्थत्वमेव स्यादिति स्थितम् ।

यथोक्तप्रतीतानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिर्मुक्तनहेतुत्वेन विपरीतसाधनात् तदाभासमेवेति । तथाहि

अतीतानागतो कालो वेदार्थविवर्जितो ।

कालशब्दाभिधेयत्वादधुनातनकालवत् ॥ इति ॥

किञ्च कालशब्दाभिधेयत्वं अतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तदु-
ग्रहणञ्च नाध्वस्तस्तयोरतीन्द्रियत्वादनुमानतस्तदुग्रहणेऽपि न साध्येन सम्भवः तयो-
र्निश्चेतुं पार्यन्ते । प्रत्यक्षपृष्टीतस्यैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् । न च कालाख्यं द्रव्यं
सौमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न परं प्रति साधसाधनयोः कार्यव्यापक-
भावाभावात् । इदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्याष्टकादेः शोभतादिभिरभ्युपगमात् ।

यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम् ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति ॥ यश्चानुक्तमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्यार्थमाणकर्तृकत्वादिति । तत्र जीर्ण-
जूपारासादिभिः व्याभिवारानुत्तरार्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेषणेऽपि विशेष्यसाक्षर्य-
माणकर्तृकत्वस्य विचार्यमाणसाधयोगादसाधनत्वम् । कर्तुरस्मरश्चिं वादिनः प्रतिवादिनश्च
सर्वस्य वा वादिनश्चेदमनुपलब्धेरभावाद्वा । आद्ये पक्षे पिठकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेर-
विशेषात् । तत्र परेः कर्तुरनङ्गीकरणान्नोच्येत एवात्रापि न तदस्तु । अभाववित्तिचेदस्मा-
त्तदभावसिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावे तद्विबन्धनं तदस्मरश्च अस्माच्च तदभाव
इति प्रामाख्यानाद्यानुपपत्तेस्तदभावान्नितरेतराश्रयत्वं इति चेन्न । प्रामाख्येनाप्रामाख्यकारणस्यैव
पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषभात्रस्यानिराकृतेः ।

अथातीन्द्रियार्थदर्शिनो भाषादनास्य च प्रामाख्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वथा
पुरुषाभाव इति चेन्न । सर्वज्ञाभावां विभावितः । प्रामाख्यानाद्यानुपपत्तिरिति चेदितरेतरा-
श्रयत्वम् । कर्तुरस्मरणादिति चेन्नैकप्रसङ्गः । अभावप्रामाणादिति चेन्न तत्साधकस्यानुमानस्य
प्राक् प्रतिपादितत्वात् अभावप्रमाणीत्वानायोगात् । प्रमाणपञ्चकभावे भावप्रमाणप्रवृत्तेः ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणाता ॥

इति । परैरभिधानात् । ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणमुपपन्नं नापि प्रतिवादिनो-
ऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादी स्मरतीत्येककर्तारमिति । नापि सर्वस्य वादिनो वेदे कर्तुर-
स्मरणेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ।

ननु प्रतिवादिना वेदेऽष्टकादयो बहवः कर्तारः स्मर्यन्ते अतस्तत् स्मरणस्य विवाद-
विषयस्याप्रामाण्याद् भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरणमिति चेन्न । कर्तुर्विशेषविषय एवाद्यो
विवादो न कर्तृसामान्यः । अतः सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वोत्पन्नानविज्ञान-
रहितो वा कर्षं सर्वस्य कर्तुरस्मरणमवैति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितु-
मशक्यत्वाच्च तत्सत्तासाध्यापकत्वमसम्भित्वं वा सम्भवति । पौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणाति
बहूनि सन्तरव । सज्जन्मप्रमाणमिगोत्रवरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंज्ञतिप्रतिनियमसंज्ञनात्
फलार्थिपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तित्वेत्वात्मनां श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकेव श्रुतिरिति
वचनात् । अपौरुषेयत्वेऽपि वा न प्रामाख्यं वेदस्थोपपद्यते तद्वैतानां गुणानामभावात् ।

ननु न शुक्लकृतमेव ग्रामाख्यं किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि । स च दोषाश्रयपुरुषा-
भावेऽपि निश्चीयते न शुक्लसङ्गाव एवेति । तथाचोक्तम् ।

शब्दे दोषोद्भवत्वावद् वक्तुर्धीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्तासम्भवात् ।

यद्वा वक्तुरभावेन न खुर्दीषा निराश्रयाः ॥

इति । तदप्युक्तं पराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिर्वक्तुरभावे वेदस्य ग्रामाख्याभावः
समुद्भायने किन्तु सद्ग्राख्यातृणां अतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे ततो दोषाश्रयनपोहि-
तत्वात् न ग्रामाख्यनिश्चय इति । ततो पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य ग्रामाख्यनिश्चयायोगात् नानेन
लक्षणस्यापि त्वमसम्भविजनं वा । इत्यलमतिजिज्ञेसेन ॥ ६४ ॥

नन् शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावाद्यापोहमात्राभिधायित्वादसम्भवीतादपि शब्दात् कथं
वस्तुभूतार्थावगम इत्यत्राह ॥ ६५ ॥

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयो र्वच्यवाचकशक्तित्वात् सङ्केतस्तद्ग्राह्य
विस्मृतं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ ६५ ॥

उदाहरणमाह ॥ ६६ ॥

ननु यद्येव शब्दाः सन्तर्ग्ये दृष्टान्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत् कथमर्थाभिधायकत्व-
मिति । तदप्युक्तमनर्थकम्भ्यः शब्देभ्योऽर्थवतामन्यत्वात् । न चाग्न्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यासौ
युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अग्न्या गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य शवकस्य व्यभिचारे पर्वतादि-
धूमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । यत्रतः परीक्षितं कार्यं कारकं नातिवर्तते इत्यन्यथापि समानम् ।
सुपरीक्षिता हि शब्दोऽर्थे न व्यभिचरतीति । तथाचान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पने ग्रामासमान-
मेव । न चान्यापोहः शब्दार्था व्यतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दश्रवणाद-
गवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः साक्षादिमत्प्रदार्थं प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र
शब्दान्तं सृज्यम् ।

अथैकस्मादेव गोशब्दादर्थद्वयस्यापि सम्भावनाद्वार्थः शब्दान्तरेणेति चेन्नैवमेकस्य
परस्परविरुद्धार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वं प्रथममगौरिति प्रतीयते । न चैवमतो
नान्यापोहः शब्दार्थः । किञ्चापोहस्य सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं पथ्यंदास्यहं
प्रसव्यरूपं वा । प्रथमपत्तेः शोत्वमेव नामान्तरेणाक्तं सादृश्याभावाच्च भावान्तरस्वभावेन
व्यवस्थितत्वात् ।

कक्षायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते न तावत् स्वलक्षणरूपस्तस्य सकल-
विकल्प-वागुगोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि शवलेयादिव्यक्तिरूपः तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् सकलगोव्यक्तिष्वनुत्पन्नप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्तं वर्तमानं सामान्य-
मेव गोशब्दवाच्यम् । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्येत नार्थ इति । अतो नाद्यः
पतः श्रियान् । नापि द्वितीयो गोशब्दादेः क्वचिद्वाक्योऽर्थे प्रवृत्त्ययोगात् तुच्छाभावाच्चपुनर-
परमतप्रवेशानुषङ्गाच्च ।

किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शवलेयादयः तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता
आदर्शभेदाभावाद्दृष्टपादपादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो युक्तो वस्तुन्यथ

संघप्रत्येकत्वनात्वादिविकल्पानां प्रतीतेः । भेदे वा अभावस्य वस्तुतापत्तिस्तत्संशयत्वा-
द्वस्तुत्वस्य । न चापोहस्तत्त्वसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । व्यवच्छेदस्यातद्रूपेणापि अग्रमेयादिरूपत्वे ततो व्यवच्छेदायोगात् कथन्तत्र
सम्बन्धिभेदाद्भेदः ।

किञ्च श्रावलेयादिष्वेकोऽपोहो न प्रसज्यते किन्तु प्रतिव्याक्तिमिदं एव श्रावण-
लेयादयस्त्वन् भिन्नानि तर्थाश्चादयोऽपि भेदका सा भूवन् यस्यान्तरङ्गाः श्रावलेयादयो न भेद-
कास्तथाश्चादयो भेदका इत्यतिहासस्य । वस्तुनोऽपि सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते
किमुतावस्तुनि । तयाद्येकएव देवइत्यादिः कटककुण्डलादिभिरभिसम्बध्यमानो न
नानात्वमास्ति श्रुतवान् सपुपलभ्यते इति ।

भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदः तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरेणान्यापोहाश्रयः सम्बन्धी
भवता भवितुमर्हति । तथाहि यदि श्रावलेयादिषु वस्तुभूतसाख्याभावोऽस्यादिपरिहारेण
तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययो कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामान्यं
वाक्यवस्तुकीकर्तव्यमिति ।

किञ्चापोहशब्दार्थपक्षे सङ्केत एवानुपपन्नः तदुग्रहणोपायासम्भवात् न प्रत्यक्षं तद-
ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वादन्नापोहस्य चावस्तुत्वात् । अतुमानसमि न तत्सङ्गावसवबो-
धयति तस्य कार्यस्वभावलिङ्गसम्भाद्यत्वात् । अपोहस्य निरुपाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन
च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोऽपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किसमिधेयं स्यात् अज्ञा-
तस्य विधिनिषेधयोरनधिकारात् । अगानिवृत्तिरिति चेदितरेतराश्रयत्वस्य अगोव्यवच्छेदो
हि अगोनित्यये भवति । स चागो गौनिवृत्तगत्वा गोशब्दागोव्यवच्छेदरूप इति । अगौरि-
त्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयेव दिशा चिन्तनीयः ।

मन्वगौरित्यत्रान् एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदापोहः शब्दार्थ इति विप्रतेत
तस्मादपोहस्योक्त्युक्ता विचार्यमाणस्यायोगान्नापोहःशब्दार्थ इति स्थितं सहजयोग्यता-
वशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

कृतिरनुपहृतेयं प्रत्यभिज्ञानवशा

प्रमितिर्निरतचिन्ता लिङ्गिकं सङ्गतार्थम् ।

प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा

रचितमुचितप्रारिभस्तथ्यमेतेन गीतम् ॥ ८६ ॥

इति परीक्षासुखस्य लघुवृत्तौ परोक्षप्रपञ्चः तृतीयः समुद्देशः ॥ ७ ॥

अथ स्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह ॥ १ ॥

तस्य प्रमाणस्य ग्राह्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते । सामान्यविशेषा-
त्मा । सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणलक्षणौ सावात्मानौ यस्येति विशिष्टः । तदुभयग्रहणमात्र-
ग्रहणञ्च केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्मृतन्तस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ।
तत्र सन्मात्रवेदस्य परमब्रह्मणो निरस्तत्वात् तद्विपरिद्विधार्थते । तत्र शरीर्यः प्रधानं
सामान्यमुक्तम् ।

त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यचेतनं प्रवचयन्मि ।

यत्ते तथा प्रधानं तद्विपरीतस्यापि च पुमान् ॥

इति वचनात् । तस्य बोधार्थं प्रधानं महदादिकार्यनिष्ठायाः प्रवर्तमानं किमप्येक्यं प्रवर्तते निरपेक्षं वा । प्रथमपक्षे तन्निमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्य प्रवर्तते ।

ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च द्विधा । ब्रह्माद्युपलब्धिगुणपुरुषान्तरविवेकदर्शनञ्चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यं तथा प्रवर्तमानमपि बहुधानेकं पुरुषकृतं कञ्चित्पकारं वयासाद्यत् प्रवर्ततानासाद्यत् । प्रथमपक्षे च उपकार-
स्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वा । यदि भिन्नस्तदा तच्छेति व्यपदेशाभावः सम्बन्धाभावात् तत्रभावश्च
समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यञ्च भेदविरोधीति ।

अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं ज्ञात् ।

अद्योपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि युक्तात्मानं प्रत्यपि प्रवर्तताद्विज्ञेयात् ।
एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोऽपि प्रत्युक्तः सत एव ।

किञ्च विद्वे प्रधाने सर्वसत्तुपपन्नं ज्ञात् । न च तद्विद्विः कुतश्चिद्विधीयत इति ।

ननु कार्य्याणामेकाव्यवशनात् एककारणप्रभवत्वं भेदानां परिणामदर्शनाच्चैति
तदव्यवहारवर्जितम् । सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्वयाभावादतत्त्वस्त्वयैव तथोपलम्भात् ।

अथान्तस्त्वय न सुखादिपरिणामः किन्तु तथा परिणममानप्रधानसंसर्गात्
आत्मनोऽपि तथाप्रतिभास इति तदव्यनुपपन्नम् । अप्रतिभासमानस्यापि संसर्गकल्याणायां
तत्त्व्ययत्ताया निष्तेगुमशक्तः । तदुक्तम् ।

संसर्गाद्विभागक्षेदयोगोलकवज्रिवत् ।

भेदाभेदव्यवस्थेयमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ इति ।

यदपि परिमाणायं साधनं तदव्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरायोदञ्चनादिषु अनेकप्रकृ-
तिकेषु पटकुटमुकुटमकटादिषु खोपलम्भात् अनेकान्तिकमिति न तत्र प्रकृतिविद्विः ।

तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात् संभवे वा ततः कार्य्यादियायोगाच्च यदुक्तं परेण ।

प्रकृतेर्महांस्तोऽङ्कुरः तस्मात् शक्यं षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चमुत्तानि ॥

इति चष्टिक्रमो — मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति स्वरूपाख्यानञ्च ब्रह्माद्युत्तरीकव्यवर्धनमिवासहितप्रत्यक्षानुपेक्षामहति । अपूर्व-
स्याकाशश्च पृथिव्यावेशैककारणकत्वायोगाच्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाचैतन्य-
विद्विषावर्णिकमतरिद्विप्रसङ्गात् सांख्यान्त्र एव न ज्ञात् ।

सत्कार्य्यादादप्रतिषेधस्यान्यत्र विस्तरेणोक्त इति नेहोच्यते बन्तेपक्षपत्त्यादर्थेति । तथा
विशेषा एव तत्त्वं तेषामसमानैव विशेषेभ्योऽज्ञेयात्मना विशेषात्मकत्वात् सामान्यवैक-
स्यानेकत्र व्यापरा वर्तमानस्य सम्भवाभावाच्च । तत्त्वैक्यवृत्तिनिष्ठस्य सामान्येनोपलब्धस्य तदेव
व्यक्तान्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् उपलम्भे वा तद्वानात्मायतेयुगपद्विज्ञेयतया सामान्येनोपलब्धः
तद्व्यवस्थितवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना मायुवन्निति । ततो मुद्वेगमेव सामान्यम् । तदुक्तम् ।

एकत्र दृष्टो भावो हि क्वचिद्वान्यत्र दृश्यते ।

तस्मान्न भिन्नमस्तद्वत् सामान्यं बुद्धरभेदतः ॥ इति ॥

ते च विशेषाः परस्परसम्बन्धा एव तत्सम्बन्धस्य विचार्यमाणस्यायोगात् । एकदेशेन सम्बन्धे अणुघटकेन युगपद्विगतादयोः घटग्रतापत्तेः सर्व्वोत्पन्नाभिषम्बन्धे पृच्छन्त्याशुमात्र-कत्वापत्तेः । अथयविनिर्घद्याश्च सम्बन्धत्वमेवमुपपद्यतएव तन्निर्घेदश्च वृत्तिविकल्पादि-बाधनात् । तथाहि अथयया अथयविनि वर्त्तन्ते इति नाभ्युपगतम् । अथयवी स्वावयवेषु वर्त्तमानः किमेकदेशेन वर्त्तन्ते सर्व्वोत्पन्ना वा । एकदेशेन वृत्तावयवान्तरपञ्चकत्वापि एकदेशान्तरेणावयविनो वृत्तावनवस्था । सर्व्वोत्पन्ना वर्त्तमानोऽपि प्रत्यवयवं स्वभावभेदेन वर्त्तन्ताहोऽस्वदेकरूपेणेति । प्रथमपक्षे अथयविबहुत्वापत्तिः । द्वितीयपक्षे तु अथयवाना-भेकरूपत्वापत्तिरिति प्रत्येकं परिसमाश्रय वृत्तावयवयविविबहुत्वमिति । तथा यद्वृत्त्यं सर्व्वो-पलभ्यते तद्भास्तत्र यथा गगनेन्दोवरम् । नोपलभ्यते स्वावयवेषु अथयवीति । तथा यदप्रश्ने यद्बहुभूतभावः सत्ततो नाथोन्तरं यथा वृत्ताग्रहे वर्त्तमानेति । ततश्च निरञ्जना एवाग्नौगा-मस्यग्निनो रूपदिपरमाणवः । ते चैकक्षरस्थायिनो न नित्याः विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षणात् । प्रयोगश्च यो यद्भावं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियती यथान्तरा कारणासामर्थी । स्वकार्यनाशोहि सुवृत्तादिना क्रियमाणस्ततो भिन्नो वा क्रियते । भिन्नस्य करणे घटस्य स्थितिरेश स्यात् ।

अथ विनाशसम्बन्धाद्बहु इति व्यपदेश इति चेत् भावाभावयोः कः सम्बन्धः । न तावत्तादृशस्य तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारात्वाघटनात् । अपिभूतस्य करणे घटादिवैय कृतः स्वात्तस्य च प्रागेव निष्पन्नत्वाद्गुणं करणमित्यन्यानपेक्षत्वं सिद्धमिति विनाशसम्बन्धनियतत्वं साधयत्येव । सिद्धं चानित्यानां तत्स्वभावानियतत्वं तदितरंषा मात्मादीनां विस्मयधिकरणभावापन्नानां सत्त्वादिना साधनेन तद्वृत्तान्तात् भवत्येव क्षण-स्थितिस्वभावत्वम् । तथाहि यत् सत् तत् सर्व्वं एकतन्त्रस्थितस्वभावं यथा घटः । सन्तश्चासौ भावा इति ।

अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणत्वेन दृष्टान्तनिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः तस्मिन्-कत्वमुपपादयति । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया स क्रमयोगपदाभ्यां ते च नित्य-निवर्त्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियाभादाय निवर्त्तन्ते नापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्य क्रमयोगपदाभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणास्ति । नहि नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्त्वैकमेव स्वभावेन पूर्वापरकालभावि कार्यद्वयं कुर्वतः कार्यभेदकत्वात् तस्यैकस्वभावत्वात् ।

तथापि कार्यनानात्वे अनन्तर कार्यभेदात् कारणभेदकत्वेना विकल्पितं स्यात् । तादृश-संकमेव किञ्चित् कारणं कल्पनीयं येनैकस्वभावेन एकमेव यथायमुत्पद्यते इति ।

अथ स्वभावानानात्वमेव तस्य कार्यभेदादित्यत इति चेत्तर्हि ते स्वभावास्तस्य सर्व्वदा सम्भविनः तदा कार्यसाधक्यं नोचेत्तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात् तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात् तेषां कार्याणां युगपत्प्राप्तिः । सहकारिक्रमापेक्षया तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । नित्यस्य समर्थस्य परावृत्तायोगात् । तेऽसामर्थ्यकरणे नित्यताहानिः ।

तस्माद् भिन्नमेव सामर्थ्यं तैर्विधीयत इति न नित्यताहानिरिति चेत्तर्हि नित्यम-किञ्चित्कारमेव स्यात् । सहकारिजनितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात् तत्सम्बन्धात् तस्यापि

कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धकस्य भावत्वं सामर्थ्यं नानात्वाभावात् कार्यमेव । अनेकस्य भावत्व-
ऽकस्यत्वं च कार्यवत् तथापि साङ्कर्यमिति सर्वभावरूपे इति चककप्रसङ्गः ।

तस्मान्न क्रमेण कार्यकारित्वं नित्यम् । नापि युगपदशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ
द्वितीयस्तथे कार्यकारणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति नित्यस्य क्रमयोगपट्टा-
भावाः सिद्ध एवेति सौगताः प्रतिपेदिरे । तेषां न युक्तवादिनः । सजातीयैतरव्यावृत्तात्मनां
विशेषाणामनेशानां ग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात् प्रत्यक्षस्य स्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तु-
ग्राहकत्वेन निरग्रवस्तुग्रहणायोगात् । न हि परमाणवः परस्परसम्बन्धाखलुरादिबुद्धौ
प्रतिभान्ति तथासत्यविशेषप्रसङ्गात् ।

अथानुप्राप्य एव प्रथमं तथाभूताः स्यान् पश्चात् विकल्पवाचनाद्वैलान्तरादन्तराला-
नुपलभ्यलक्षणाद्वाद्यासाद्यिद्यमानोऽपि स्थूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ चकार स च तदाकारे-
णानुरूपमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपुर-सरत्वेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्यन्नायत इति ।
तद्व्यतिशालविलसितम् । निर्विकल्पकबोधस्यानुपलक्षणात् । यद्वैते हि निर्विकल्पके तथा-
भेद अनाकारानुरागस्थान्यवकल्पना युक्ता स्फटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति ।

एतेन तथाः युगपदुत्पत्तौ घट्टितौ तदेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तम् । तथापि काश्च-
पानप्रत्ययत्वादिति । केन वा तयारेकत्वाध्यवसायो न तावद्विकल्पेन तथार्थिकत्वेन तन्नि-
भक्तत्वात् । नाप्यनुभवेन तस्य विकल्पगोचरत्वात् । न च तदुभयार्थव्यर्थं तदेकत्वाध्यव-
साये समर्थमातपसङ्कात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथार्थविशेषावभावात् । नाप्यनुमानबुद्धौ
तद्विनाश्रुतस्वभावकार्यलिङ्गाभावादनुपलम्भात् । एवानुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य व्याप-
नस्यैकतात्वात् ।

यदपि परमाण्वनमेकदेशेन सङ्घातना वा सम्बन्धो नापपद्यत इति तत्रानुपपन्न-
एव परिहारः । किमवस्थायां सजातीयानाञ्च दूषधिकरणानां कर्पाज्जिवाक्षत्याकारपरि-
णामान्तरस्य सम्बन्धस्यानुपपत्तयः । यस्यावर्थावनिवृत्तिविकल्पादिशोधकमुक्तं तत्तावद्विना-
श्रसिरेव र्थादपपद्यत तदा न वर्तते इत्यभिधानव्ययम् । नैकदेशाद्विकल्पस्तस्य विशि-
न्तरीपकत्वात् । तथाहि नैकदेशेन वर्तते नापि सङ्घातनेत्युक्तं प्रकारान्तरेण तु सिरिचि-
हितं स्यात् अन्यथा न वर्तते इत्येव वक्तव्यम् । इति विशेषप्रतिषेधस्य अथाभ्युपगमन-
त्वात् कथञ्चित् तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवसीयते । तत्र यथातदाप्रागाभनवकाशान् ।
विशेषादिदोषस्याग्रे प्रतिषेधस्त इति नेह प्रतन्यते ।

यच्चैकक्षणस्यापित्वे साधनं “यो यन्नाव प्रति” इत्याद्युक्तं तदवसादनम् । अस्मि
द्वादिसिद्धत्वात् । तत्रानानपेक्षत्वं तावदसिद्धं घटाद्यभावाच्च सुशरादिशापारान्वय-
व्यतिरेकानुविधापित्वात् तत्कारणत्वोपपत्तेः । कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटाद-
रभावस्तुच्छाभावाच्च सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् ।

किञ्चाभावां यदि स्वतन्त्रो भवत् तदान्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च सौगतभवे
सोऽस्ति इति हेतुप्रयोगानन्तर एवानैकान्तिकज्जिदं शालिबीजस्य कोट्वाङ्कुरजननं प्रत्यमा-
नपेक्षत्वंपि तज्जननस्य भावानियतत्वात् तत्स्वभावस्येति सति इति विशेषणान्न दोष
इति चेन्न । सर्वेषां पदार्थानां विनाशस्य भावासिद्धेः । पर्यायस्वरूपेण हि भावानामुत्पाद-
विनाशावङ्गीक्रियेते । न द्वयरूपेण समुदेति विलयसृच्छ्रुति भावो निधनेन पर्यायेण यच्च
नावेति नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नित्य इति व्यवहारात् ।

न हि निरन्तरविनाशे पूर्वस्तथा ततो वृत्ताधिक्येनः कोकायितस्यैव उत्तरस्तथा
वृत्तिर्घटते द्रव्यरूपेण कथञ्चिदव्यक्तरूपस्यापि सम्भवात् । न सर्वथा भवानां विनाश-
सम्भावत्वं युक्तम् । न च द्रव्यरूपेण ग्रहीतुमशक्तात्वादभावः तद्ग्रहणोपायश्च ग्रथभिन्नान्तर
बहुलमुपलभ्यात् तस्याभावाच्च न ग्रानेवोक्तत्वात् उत्तरकार्यात्यन्तग्रथामुपपत्तेश्च विदु-
र्यात् ।

यस्यागत् साधनं सत्त्वात्वं तदपि विपक्षवत् सपक्षेऽपि सम्भवात् न साध्यविरु-
द्विबन्धनम् । तथाहि सत्त्वमर्षक्रियया व्यासमर्षक्रिया च क्रमयोगपद्याभ्यां ते च सत्त्विका-
द्विवर्तमाने स्वव्याप्यामर्षक्रियासाहाय्यं निवर्तते वा च निवर्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति
नियम्येव सत्त्विकस्यापि खरविद्यावदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ।

न च सत्त्विकस्य वस्तुनः क्रमयोगपद्याभ्याम् अर्थक्रियाविरोधोऽविदुस्तथा देशकृतस्य
कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । अद्विष्यतस्य कस्य हि नानादेशकालकालाव्यापित्वं देशक्रमः
कालक्रमश्चाभिधीयते । न च सत्त्विके चोऽस्ति ।

यो यदेव स तमेव यो यदेव तदेव सः ।

न देशकालयोर्धार्मिर्भावानामिह विशुते ॥

इति स्वयमभिधानात् ।

न च पूर्वोत्तरस्तथानां एकसन्तानापेक्षया क्रमः सम्भवति । सन्तानस्य वास्तवत्वेन
तस्यापि सत्त्विकत्वेन क्रमायोगात् । अस्त्यिकत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वादिवाधनसम-
कामिकम् । अस्त्वस्त्यत्वेन तदपेक्षः क्रमो युक्त इति । नापि योगपदान्तरार्थक्रिया सम्भवति
युगपदेकेन स्वभावेन नानाकार्यकारणे तत्कार्यकत्वं आन्तानास्वभावकृत्यानां ते स्वभावा-
न्तेन व्यापनीयास्तत्रैकेन स्वभावेन तद्ग्रामो संधानेकस्वरूपता नानास्वभावेन वेदनवस्था ।

अथेकैकैक्योपादानभावात् एवानात्र सङ्कारिभाव इति न स्वभावमेव इत्यते । तर्हि
नित्यैकैक्यपक्षापि वस्तुनः क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावमेवः कार्यवाङ्मयं भाषु-
श्चक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तनैवमिति चेत् एकान्तशकारणा युगपदेकैक्यकारणसाध्यावेककार्य-
विरोधादक्रमिणोऽपि न सत्त्विकस्य कार्यकारित्वमिति ।

किञ्च भवत्युत्ते सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् । सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकला-
व्यापिष्यानानेककणद्विप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविद्याद्यादेरपि कार्यकारित्वम् असत्त्वा-
विशेषात् सत्त्वस्तथास्य व्यभिचारश्च । तस्मान्न विशेषकान्तपक्षः श्रेयात् । नापि सामान्यविशेषौ
परस्परानपेक्षाविति योगमतमपि युक्तियुक्तमवभाति । तयोरन्योन्यभेदे द्वयोरन्यतरस्यापि
व्यवस्थापयितुमशक्तः । तथाहि विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मनः सामान्यत्वं परापरभेदाद्
द्विविधम् । तत्र परसामान्यात् सत्त्वस्तथादिद्वेषाणां भेदेऽसत्त्वावर्तिरिति । तथाच प्रयोगः ।
द्रव्यगुणकर्मात्मस्वरूपाणि सत्त्वादयन्तं भिन्नत्वात् प्रागभावादिद्विद्विति न सामान्यविशेष-
समदायैर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परेरभ्युपगमात् ।

ननु द्रव्यादीनां प्रमाखोपपन्नत्वे धर्मिप्रादकप्रमाखवाधितो हेतुर्येन हि प्रमाखेन
द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति ।

अथ न प्रमाखप्रतिपन्ना द्रव्यादयः तर्हि हेतोरान्नयार्थविरितिरिति तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाध-
नात् प्रागभावादौ हि सत्त्वाद्भेदोऽवत्त्वेन व्यास उपलभ्यते । ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युप-
गमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अश्व दोषस्याभावात् । एतेन द्रव्यादीना-

अथ द्रव्यादित्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा वक्ष्यां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपवद्व्या । द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिप्रेत्यन्वाद्बुद्धाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्वाच्यं येन स हि द्रव्यत्वाभिप्रेत्यन्वः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेत् न तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिप्रेत्यन्वनिवन्धनतया स्वरूपत्वायोगात् । सत्त्वं निजं रूपमिति चेत् न । तस्यापि सत्तासम्बन्धादेव तद्व्यपदेशकरणात् । एवं शुखादिष्वपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषव्यवसायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथा व्यपदेशोपपत्तेः सत्त्वयवयवस्यैव स्यात् ।

ननु जीवादिपदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते । तयोश्च वस्तुनो भेदाभेदाविति । तौ च विरोधादिदोषोपनिपातात् नैकत्र सम्भविनाविति । तथा हि भेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरेकत्राभिज्ञे वस्तुन्यसम्भवात् । जीतोष्णस्पर्शयोरेवेति । भेदस्यान्व-दधिकरणस्य भेदस्यान्वदिति वैयधिकरणस्य । यस्मान्नानं पुरोधाय भेदो यच्च समाश्रित्याभेदः तादात्म्यानौ भिन्नौ चाभिन्नौ च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था येन रूपेण भेदः तेन भेदस्याभेदश्चेति सङ्करः । येन भेदस्तीनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकारः । भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽप्यपारम्पर्याकारेण निश्चितुमशक्तः संशयस्तत्तत्प्राप्तिपत्तिः ततोऽभावः । इत्यनेकात्मकमपि न सूच्यमाभजतीति चेन्नित् ।

तेऽपि न प्रतीतिकत्वादिनः । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवात् । अणुपलम्भाद्यो हि विरोधस्तनोपलम्भमानयोः को विरोधः । यच्च जीतोष्णस्पर्शस्वभावोपलम्भयुक्तमेव । एकस्य वक्ष्याचल-रक्तारक्तावृत्तानावृत्तादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्ध्यस्य प्रकृतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयधिकरणस्य मध्यमात्मस्य । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिर्दर्शनान्येव बोद्धव्यानि ।

यच्चानवस्थानं कृष्यं तदपि स्याद्वादिमतानभिज्ञैरेवापादितम् । तन्मत्तं हि सामान्य-विशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषादेव भेदः । भेदव्यतिना तयोरेवाभिधानात् द्रव्य-रूपेणाभेद इति । द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद्बहुतुनः ।

यदि वा भेदन्यप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्तरग्नानवस्था । तर्थाह यत्सामान्यं यच्च विश्वः तयोरेव वस्तुव्यावृत्ताकारेण भेदस्योच्चार्यक्रियाभेदात् तद्वैश्व इति भेदात् । सोऽपि सङ्कारिभेदादित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था । तत्राचोक्तम् —

मूलवृत्तिकरौमाहुरनवस्थां हि कृषणम् ।

वस्तुनन्तेऽप्यशक्तौ च नानवस्थापि वार्यते ॥ इति ।

यो च सङ्करवृत्तिकरौ तावपि भेदकत्वाननिर्दर्शनेन सामान्यविशेषवृत्त्यन्तेन च परिहृतौ । अथ तत्र तथाप्रतिभाषनं परस्परं वस्तुनि तथैव प्रतिभाषोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावात् । निर्वाते संशयोऽपि न युक्तः । तस्य वक्षितप्रतिपत्तिरूपत्वात् अचक्षितप्रतिभाषे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुन्यप्रतिपत्तिरित्यतिसाहचस्य । उपलब्ध्यभिधानादणुपलम्भोऽपि न विद्वत्सतो नामाव इति दृष्टेर्वावच्छेदमनैकान्तप्राप्तये चिद्वत् । एतेनावयवावयवविनोयुंणगुणिनोः कर्म-तद्वतोश्च कथञ्चिदभेदो प्रतिपादितो बोद्धव्यो ।

अथ समवायवशाद्भिन्नत्वापि अभेदप्रतीतिरनुपपन्नवक्तव्याख्यानस्येति चेन्न । तस्यापि ततो भिन्नस्य व्यपस्थापयितुमशक्तेः । तर्थाह समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिसती स्यादवृत्तिमती वा । वृत्तिमत्त्वं स्वेनैव वृत्तान्तरेण वा । न तावदादाः पक्षः समवायान-

भ्युपगमात् । एज्जानां समवायित्वमिति वचनात् । वृत्तान्तरकल्पनायां नरूपि स्वसम्बन्धिषु वर्तते न वेति कल्पनायां वृत्तान्तरपरम्पराप्राप्तेरनवस्था । वृत्तान्तरस्य स्वसम्बन्धिषु वृत्तान्तरानभ्युपगमात् नानवस्थेति चेत् तर्हि समवायेऽपि वृत्तान्तरं भाव्यम् ।

अथ समवायो न स्वाश्रयवृत्तिरङ्गीक्रियते । तर्हि सम्वासाश्रितत्वमिति ग्रन्थो विरुध्यते ।

अथ समवायिषु सत्त्वेव समवायप्रतीतेस्तस्याश्रितत्वमुपकल्प्यते । तर्हि घूर्तद्रव्येषु सत्त्वेव दिग्विलम्बोदमतः पूर्व्वेण इत्यादिज्ञानस्य कालालम्बस्य च परापरविप्रत्ययस्य सङ्गावात् तयोरपि तदाश्रितत्वं स्यात् । तथाचायुक्तमेतत् अन्यत्र नित्यद्रव्यस्य इति ।

किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे सम्बन्धरूपत्वे न घटते । तथा च प्रयोगः समवायो न सम्बन्धः श्रानाश्रितत्वात् दिगादिवदिति ।

अत्र समवायस्य धर्मिणः कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य च परैः प्रतिपन्नत्वात् धर्मि-
ग्राहकप्रमाणत्वाया आश्रयासिद्धिश्च न वाच्येति । तस्याश्रितत्वंऽप्यतदभिधीयते । न
समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वं सत्याश्रितत्वात् संयोगवत् । अनयानेकान्त इति सम्बन्ध
विशेषणम् ।

अथ संयोगे निविडुश्रियलादिप्रत्ययनानात्वात् नानात्व नान्यत्र विपर्य्याय इति
चेत् न । समवायेऽप्युत्पत्तिमत्त्वनुरक्तत्वप्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् । सम्बन्धिभेदाङ्गेऽना-
न्तरापि समान इति नेकत्रेव पर्य्यनुयायो युक्तः । तस्मात् समवायस्य परपरिकल्पितस्य
विचारासद्वत्वात् न तदुद्भात् गुणगुण्यादिव्यभेदप्रतीतिः ।

अथ भिन्नप्रतिभासादवयवायववाङ्मनो भेद एवेति चेन्न । भेदप्रतीतिभासस्याभेदा
विरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्धेः । इद-
मित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात् । ततः कथञ्चित् भेदाभेदात्मकं नृव्यपर्यायात्मक
सामानाविशेषात्मकञ्च तत्त्वं तीरादृशि अकुलनायादयानम् । इत्यलस्यतिप्रसङ्गेन ॥ १ ॥

इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्थनार्थमव हेतुद्वयमाह ॥ २ ॥

अनुवृत्ताकारो हि गौरीरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः श्वल इत्यादि
प्रत्ययः । तयोर्गौरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एतेन तिर्यक्सामानाव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पूर्व्वोत्तराकारयो
र्यथासंख्येन परिहरायाप्रो ताभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चामो परिणामश्च । तेनार्थ-
क्रियोपपत्तेश्चेत्यनेन तूद्बध्यतासामान्यपर्यायाख्यविशेषद्वयरूप वस्तु समर्थितं भवति ॥ २ ॥

अथ प्रथमोद्दिष्टसामान्यभेदं दर्शयद्वाह ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सीताहरणमाह ॥ ४ ॥

नित्यैकरूपस्य गीतादेः क्रमयोगपट्टाभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिचसाद्वरा
व्यक्तिषु वृत्तयोराज्ञानेकसदृशपरिणामात्मकमवति । तिर्यक्सामान्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

द्वितीयभेदमपि सदृशान्तमुपदर्शयति ॥ ५ ॥

सामान्यामिति वर्तते । तेनार्थमर्थः । ऊद्बध्यतासामान्यं भवति । किन्तुद्रव्यं तदेव
विशिष्यते । परापरविवर्तव्यापीति । पूर्व्वोपरकालवृत्ति त्रिकालानुयायीत्यर्थः । चित्र-
ज्ञानस्येकस्य युगपद्वभावनैकस्वभावनीलाद्याकारव्यापिवदेकस्य क्रमभाविपरिणामव्यापित्व-
सित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषस्यापि ह्यविध्यमुपदर्शयति ॥ ६ ॥

हृद्यत्वधिक्रियमाणं नाभिषध्यन्त्यः ॥ ६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषभेदमाह ॥ ८ ॥

अत्रात्मद्रव्यं स्वदेहप्रमातिमात्रमेव । न व्यापकं नापि वटकशिकामात्रम् । न न कायाकारपरिणतभूतकदम्बकमिति । तत्र व्यापकत्वं परेषामनुमानम् । आत्मा व्यापकः द्रव्यत्वे सत्यभूतत्वात् आकाशवदिति । तत्र यदि कर्पादिलक्षणं भूतत्वं तत्प्रतिबंधो भूतत्वं तदा मनसानेकान्तः ।

अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणं भूतत्वं तद्विधेयस्य चेत् परं प्रति साध्यसमो हेतुः ।

यच्चापरमदुर्मानं आत्मा व्यापकः द्रव्यपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति । तर्हि न साध्यं साधनम् । अत्र परिमाणानधिकरणत्वमित्यत्र किमर्थं तत्रार्थः पथ्यंशः प्रसज्यो वा भवेत् । तत्राद्यपस्तु परिमाणप्रतिपेधेन महापरिमाणमवान्तर-परिमाणं परिमाणमात्रं वा । महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणञ्चेत् विरुद्धो हेतुः । अवान्तरपरिमाणानधिकरणत्वं ह्यव्यापकत्वमेव साधयतीति परिमाणमात्रं चेत् तत्परिमाणसामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथाचात्र परिमाणप्रतिपेधेन परिमाणसामान्य-अधिकरणत्वमात्मन इत्युक्तम् । तच्चाद्यप्यप्युभय अधिकरणासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि परिमाण-सामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिरिति । न चानन्तरमहापरिमाणाधार-तथात्मन्यप्रतिपेधं परिमाणमात्राधिकरण्यात् तत्र निश्चितं शक्यं । दृष्टान्तश्च साधनत्रिकानः । आकाशस्य महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणमात्राधिकरणत्वायोगात् ।

नित्यद्रव्यत्वञ्च सर्वथा सिद्धम् । नित्यस्य क्रमाक्रममाभ्यसर्गक्रियाविरोधादिति । प्रत्यक्षपक्षेऽपि तुच्छाभावस्य ग्रहणोपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चासृष्टीतिविशेषणं नाम नासृष्टीतिविशेषणविशेष्ये कुर्वितरिति वचनात् । न च प्रत्यक्षे तदुपपत्त्योपायः सम्बन्धाभावात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्य-भावकल्पनायां अभावस्य नासृष्टीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् ।

तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि वटकशिकामात्रम् । कर्मनीयकान्ताकुञ्जघन-सम्पर्शकाले प्रतिलोमकूपसाह्लादनाकारस्य सुखलानभवात् । अनाथा सर्वज्ञीश्वरोमाज्जादि-कार्यादयायोगादाश्रुतत्वात्तत्त्वकवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ।

परम्परातः कारणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अनाथा सुखस्य मानवप्रत्यक्षत्वायोगादिति ।

नापि पुष्टिआदिचतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यः चैतन्यात्पत्त-योगात् । धारणे द्रव्योपातलतत्त्वान्वयाभावाच्च । तदहर्जातश्चालकस्य स्तनादावभिलाषा-भावात्प्रसङ्गाच्च ।

अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति । तच्च स्मरणे स्मरणज्जादभवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । सद्यश्चायां तथैव व्याप्तेः स्तनानां रक्तोत्सादिकुक्षेपु स्वयमुत्पन्नत्वेन कथयतां दर्शनात् ।

केषाञ्चिद् भवन्मृतेरुपक्रममाज्ञानादिश्रुतनः सिद्ध एव । तथाचोक्तम् ।

तदवर्त्तमानेहातो रतोदृष्टे भवस्तुतेः ।

भूतानन्वयनात् चिद्धः प्रकृतिश्चः यनातनः ॥ इति ।

न च स्वदेहप्रमितिरात्मैवत्रापि प्रमाणाभावात् सर्वत्र संशयः इति वक्तव्यम् । तत्रानुमानस्य सङ्गात्वात् । तथाहि । देवदत्तात्मा तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते च तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते । यथा देवदत्तमृद्वस्य तत्र सर्वत्रैव च उपलभ्यमानः स्वासाधारणभास्वरत्वादियुगः प्रदीपः । तथाचार्यं ज्ञात-
येति । तदस्वाधारणगुणज्ञानदर्शनसुखदीर्घ्यलक्षणास्ते च सर्वाङ्गीणास्तत्रैव उपलभ्यन्ते ।

सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया छात्र यूनः कान्ताखमागमः ॥

इति वचनात् ।

तस्मादात्मा स्वदेहप्रमितिरेव स्थितः ॥ ८ ॥

द्वितीयं विशेष्टभेदमाह ॥ ९ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतिपत्तिग्रहणे सत्यं भवति । न चापेक्षितत्वादस्यावस्तुत्वस्य अवस्तुत्वापेक्षितत्वाधोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥ ९ ॥

आत्माकारलाञ्छितसम्बोध्यमनन्तधर्म-

सन्तोहवर्मितमशेषमपि प्रमेयम् ।

देवैः प्रमाणबलतो निरवायि तच्च

संचितमेव पुनिभि विवृतं मयेतत् ॥

इति परीक्षासुखलघुवृत्तौ विषयसमुद्देशस्तुत्यः ॥ १० ॥

अपेक्षानौ फलविप्रतिपत्तिनिराधार्यमाह ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं ज्ञात्वात् पारम्पर्यमेति । ज्ञात्वादज्ञाननिवृत्तिः पारम्पर्यं ज्ञानादिक्रमिति । प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्वात्तमेति ॥ १ ॥

तद्द्विविधमपि फलं प्रमाणाद्भिन्नमेवेति योगाः । अभिन्नमेवेति श्रोगताः । तन्मतद्वय-
निरासेन स्वमतं व्यत्रस्थापयिषुमाह ॥ २ ॥

कथञ्चिदभेदसमर्थनार्थं हेतुमाह ॥ ३ ॥

अयमर्थो यच्छेवात्मनः प्रमाणाकारेण परिक्रितस्तथैव फलवृत्तया परिणाम-
इत्येकप्रमाणपेक्षया प्रमाणाकलयोरभेदः । कथंक्रियापरिणामभेदाद्भिन्नः । नृत्तस्य सामर्थ्य-
विद्युत्ताद्वीक्ष्यम् ।

पारम्पर्यं ज्ञात्वाच्च फलं हेतुभिर्वायि यत् ।

देवैर्भिन्नमभिन्नञ्च प्रमाणात्तद्विद्वदितम् ॥ ३ ॥

इति परीक्षासुखलघुवृत्तौ फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अपेक्षानीमुक्तप्रमाणस्वरूपविचिन्तुष्यामसमाह ॥ १ ॥

ततः उक्तात् प्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलभेदादन्वत् विपरीतं तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत्र क्रमप्राप्तं स्वरूपाभासं दर्शयति ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च गृहीतार्थं च दर्शनञ्च संशय आदि यैर्वा ते संशयादयश्चेति सर्वेषां द्वन्द्वः । आदिशब्देन विपर्ययानध्यवसाययोरपि ग्रहणम् । तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वव्यतिरिक्तवेदनवेदां वेदात्वात् घटवत् इति । तदवबुधतम् । धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेदात्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मित्वायोगात् । स्वसंविदितत्वे तेनेव हैतोरनेकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्याभिचारादुद्गामिज्ञानेनाद्यनैकान्तादर्थप्रतिपत्तयोपाह्व ।

न हि ज्ञापकप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव गमकत्वप्रसङ्गात् । अनन्तरभाविज्ञानप्राप्तत्वे तस्याप्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात् तदन्तरं कथनौयम् । तत्रापि तदन्तरमित्यनवस्था । तस्मान्नायं पक्षः श्रेयान् ।

एतेन कारणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुवन्नुपि सीमांसकः प्रत्युक्तः । तथापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्थकर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अप्रत्यक्षं तर्हि फलज्ञानस्याप्रत्यक्षता तत एव ह्यात् ।

अथ फलत्वेन प्रतिभासनाद्गोचिन्तु कारणज्ञानस्यापि कारणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वमस्तु । तस्मादर्थप्रतिपत्तयन्यथानुपपत्तेः कारणज्ञानकथनावर्त्यप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वमस्तु ।

अथ कारणस्य चतुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकट्याद्गमिचार इति चेन्न । भिन्नकर्तृ-कारणस्यैव तद्गमिचारादभिन्नकर्तृके कारणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कारणस्य कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतेकान्तविराधात् । प्रकाशात्मनोऽप्रत्यक्षत्वे प्रदीपप्रत्यक्षत्वविराधवदिति ।

गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानं गृहीतार्थं दर्शनं सीगताभिसतम् । निर्विकल्पकं तच्च स्वविषयानुपदर्शकत्वात् अप्रमाणम् । व्यवसायस्यैव तत्कनितस्य तदुपदर्शकत्वादर्थव्यवसायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात् । ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रमाण्यम् । व्यवसायस्तु गृहीतग्राहित्वात् अप्रमाणमिति । तन्न सुभाषितम् । दर्शनस्याविकल्पकस्यानुपलक्षणात् । तत्सङ्गाद्यायोगात् सङ्गावे वा नौलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसङ्गात् । तच्च विपरीत-समारोपान्नेति चेत् तर्हि सिद्धं नौलादी समारोपविरोधिग्रहणलक्षणा निश्चय इति । तदात्मकमेव प्रमाणं तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशयः उभयकाटिबन्धुर्गोप्यार्थोपपत्तिः पुरुषोवेति परामर्शः । विपर्ययः पुनरुत्पत्तिरिति विकल्पः । विशिष्टानवधारणजन्यवसायः ॥ २ ॥

कथमेवामस्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह ॥ ४ ॥

पुरुषान्तरञ्च पूर्वार्थस्य गच्छत्तृणत्वार्थस्य स्थानुपुष्यादिषु तेषां ज्ञानं तदिव तद्वत् ॥ ४ ॥

अपरञ्च सन्निका आदिनं प्रति दृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥

अयमर्थः । यथा चतुरस्योः संयुक्तसमवायः सन्नापि न प्रमाणं तथा चतुरस्यो रपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् । अतिव्याप्तिकथनमव्याप्तिश्च । अन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चतुर्वि बन्धिकर्षस्यासम्भवात् ।

अथ चतुः प्राप्तापपरिच्छेदकं व्यवहितार्थप्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धि- रिति मतम् । तदपि न सार्थीयः । काष्ठाक्षपटलादिव्यवहितार्थानामपि चतुषा प्रति- भाषनात् हेतोरसिद्धेः । शाखाचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तेश्च । न च तत्र क्रमेण योगपद्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ।

किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तनिश्चये सति भवति न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणांतरमस्ति । तैजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः ।

अथ चतुस्तेजसं रूपदीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदपि अपर्याप्तोचितविधानम् । मध्यवृत्तादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् । पृथिव्या- विरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्यावत्त्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् बन्धिकर्षस्याव्यापकत्वात् प्रमाणत्वम् ॥ करणज्ञानेनाव्यवधानाच्चेति ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षाभासमाह ॥ ६ ॥

परीक्षाभासमाह ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् ॥ ७ ॥

परोक्षभेदाभासमुपदर्शयन् प्रथमं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः । येषं सुगमम् ॥ ८ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितम् । एकत्वं निबन्धनं सादृश्यनिबन्धनञ्चेति । तत्रैकत्वे सादृश्यावभासः सादृश्यं चेकत्वावभासः तदाभासमिति ॥ ९ ॥

तर्काभासमाह ॥ १० ॥

तद्वृत्तानमिति व्यापिलक्षणसत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीमनुमानाभासमाह ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र तदवयवाभासाप्रदर्शनेन समुदायरूपानुमानाभासमुपदर्शयितुंकासः प्रथमावयवा- भासमाह ॥ १२ ॥

ब्रह्मबाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तं इदानीं तद्विपरीतं तदाभासमिति कथयति ॥ १३ ॥

असिद्धाद्विपरीतं तदाभासमाह ॥ १४ ॥

अबाधितविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिबाधित एवेति निदर्शयद्वाह ॥ १५ ॥

एतेषां कर्मणोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

अर्थनप्रत्यक्षं दृष्टास्य अर्थात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ १६ ॥

अनुमानबाधितमाह ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोऽपरिणामी शब्दः कृतकत्वादित्यनेन बाध्यते ॥ १७ ॥

आगमबाधितमाह ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषाश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

लोकबाधितमाह ॥ १९ ॥

लोके हि प्राण्यङ्गत्वेऽपि कस्यचिच्छुचित्वमशुचित्वञ्च । तत्र नरकपालस्याशुचित्व-
मेवेति लोकवाधितत्वम् ॥ १९ ॥

स्ववचनवाधितमाह ॥ २० ॥

इदानीं हेत्वाभासान् कथमाशानाह ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमेण लक्षणं सोदाहरणमाह ॥ २२ ॥

सत्ता च निश्चयश्च सत्तानिश्चयो अस्त्यन्तो सत्तानिश्चयो यस्य च भवत्यसत्सत्ता-
निश्चयः ॥ २३ ॥

तत्र प्रथमभेदमाह ॥ २४ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धता कथमित्याशङ्क्यामाह ॥ २६ ॥

तस्येति मुख्यबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपरमासिद्धभेदमाह ॥ २७ ॥

अस्यासिद्धतायां कारणमाह ॥ २८ ॥

तेन सांख्यनाश्रितत्वात् । तन्मते ह्याविर्भावतिरोभावादेव प्रसिद्धौ नोत्पत्तगादि-
रिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शयन्माह ॥ २९ ॥

कृतकत्वं ह्यपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्तिमिति ॥ २९ ॥

अनेकान्तिक हेत्वाभासमाह ॥ ३० ॥

अपिप्रवृत्तौ केवलं पक्षपक्षयोरिति दृष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चित-
वृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ ३० ॥

तत्राद्यं दर्शयन्माह ॥ ३१ ॥

कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिमुदाहरति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्क्यते इत्यत्राह ॥ ३४ ॥

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षं वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितमायम् ॥ ३४ ॥

अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साध्ये हेतुरकिञ्चित्कर इति उदाहरति ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह ॥ ३७ ॥

अपरञ्च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तोक्तिरुदाहरणोदाहरति ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ ३८ ॥

अपञ्च दोषो हेतुलक्षणविचारावसर एव न वादकाल इति व्यक्तीकुर्यन्माह ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद् द्विविध इत्युक्तम् । तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह ॥ ४० ॥

साध्यञ्च साधनञ्च उभयञ्च साध्यसाधनोभयानि । अशिद्धानि तानि येऽभिप्रति
विप्रहः ॥ ४० ॥

एतामेकत्रैवानुमाने दर्शयति ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यम् । तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाखुरसिद्धसाधनं तस्य मूर्तत्वात् ।
घटश्चासिद्धोभयः पौरुषेयत्वान्मुत्तत्वाच्च ॥ ४९ ॥

साध्यत्वात् साधनं दर्शनीयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितम् । तद्विपरीतदर्शनमपि
तदाभासमित्याह ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह ॥ ४३ ॥

तस्याप्यमुत्तताप्राप्तं रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह ॥ ४४ ॥

अपौरुषेयः ब्रह्मो मुत्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यन्निति विग्रहः ।
तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुस्तस्यापौरुषेयत्वात् । इन्द्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकम्
आकाशव्यतिरेकोभयव्यतिरेकमिति ॥ ४४ ॥

साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रघट्टो ख्यापितम् । तत्र तद्विप-
रीतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्प्रयोपगम इत्युक्तम् । इदानीं तान् प्रत्येकं कियद्भौतनायां
प्रयोगाभासमाह ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति ॥ ४७ ॥

अवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुरवयवप्रयोगे तदाभासमाह ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्ययेऽपि प्रयोगाभास इत्याशङ्क्यामाह ॥ ५० ॥

इदानींमागमाभासमाह ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह ॥ ५२ ॥

कश्चिन्मागवकेराकुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रसारणाकाशेन नद्या देशं
तान् प्रख्यापयतीत्याहोक्तिरगत्वादागमाभासत्वम् ॥ ५३ ॥

प्रथमोदाहरणमात्रेणातुल्यद्वयोदाहरणान्तरमाह ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपक्षः स्वदुरागमजनितवामनाहितचेता वृष्टेष्टविकटं सर्वं सर्वत्र
विद्यत इति अगममनस्तथोपदिशतीत्यनाप्रवचनत्वादिकमपि तथैत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमनन्तरयोर्वाक्योक्तदाभासत्वमित्याशङ्क्यामाह ॥ ५४ ॥

अविश्वदादत्ररूपप्रमाणस्तथाभावाद् तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं सख्याभासमाह ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरीक्षभेदात् द्वैविध्यमुक्तम् । तद्विपरीत्येन प्रत्यक्षमेव ब्रह्मज्ञानुमाने श्वेत्याद्यव-
धारणं संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षभेदैकमिति कथं संख्याभासमित्याह ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् आप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । शेषं भुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेव यतत्
संख्यात्वं प्रतिपत्तिनिराकरणे इति नेह पुनरुच्यते ॥ ५६ ॥

इतरादिप्रमात्रेयतावधारणमपि विघटत इति लौकायनिकदृष्टान्तद्वारेण
इन्मतेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरैकेकाधिकैः व्याप्तिः प्रतिपत्तुं न शक्यते सौमतादिभिः तथा प्रत्यक्षेण लौकायतिकैः परबुद्ध्यादिरधीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ परबुद्ध्यादिप्रतिप्रतिः प्रत्यक्षेण भावित् अन्यस्याद् भविष्यति इत्याशङ्काह ॥ ५८ ॥ तच्छब्देन परबुद्ध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षेण प्रमाणवादे हीयते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रादाहरणमाह ॥ ५९ ॥

सौमतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षेणप्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्येकेकाधिकप्रमाण-
वादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तरा-
भावात् । स च तद्भेदो लौकायतिकं प्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादि-
प्रमायेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या विघटते ॥ ५९ ॥

यतदेव दर्शयति ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह ॥ ६१ ॥

कथमिदं तदाभासतेत्याह ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थं असमर्थं वा कार्यकारि स्यात् । प्रथमपक्षे
वृषणमाह ॥ ६३ ॥

सहकारिषान्निध्याक्तत्कारणत्वेति चेदत्राह ॥ ६४ ॥

वियुक्ताश्रयायामकुर्वन्तः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकार-
परिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकरणाभावात् । प्राग-
भावावस्थायामिवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्कायामाद्यपक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदिति भावः ॥ ६७ ॥

व्यावृत्त्या संवृत्तपरनामधेयया तत्कल्पनाश्लित्याह ॥ ६८ ॥

अथमर्थो यथा फलाद्विजातीयत्वात् फलस्य व्यावृत्त्या फलव्यवहारः तथा फलान्तरादपि
वजातीयत्वाद्वावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ॥ ६८ ॥

आवेदामेदपक्षे दुष्टान्तमाह ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ ६९ ॥

अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं वृषयन्नाह ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतम् इति सम्वाय-
लक्षणप्रत्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न
सूक्तमित्याह ॥ ७२ ॥

सम्वायस्य नित्यत्वाद्वापकात्वाच्च सर्वोत्पन्नामपि सम्वायसमानधर्मकत्वाद्वा ततः
प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इदानीं स्वपरपक्षसाधनवृषणव्यवस्थामुपदर्शयति ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणमुपपन्नम् । तच्च प्रतिवादिना वृष्टतथोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतम् ।

तदेव तस्य साधनं भवति प्रतिवादिनश्च वृषणमिति । यदा तु वादिना प्रमाणाभासमुक्तं प्रतिवादिना तथैवोद्भावितं वादिना चापरिहृतं तदा तद्वादिनः साधनाभावो भवति प्रतिवादिनश्च धूषणमिति ॥ ७३ ॥

अथोक्तप्रकारेणाशेषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणात्तत्त्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य नयादितत्त्वमन्यत्रोक्तमिति दर्शयद्वाह ॥ ७४ ॥

सम्भावद्विद्यमानम् । अन्यत् प्रमाणात्तत्त्वात् नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । विचारणीयमिह युक्त्या प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयो द्वौ द्वयार्थिकपर्थ्यार्थिकभेदात् । तत्र द्वयार्थिकस्त्वैधानेगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्थ्यार्थिकसमुत्तर्गं श्रुतसूत्रशब्दसमभिप्रेक्ष्यमानभेदात् । अन्योन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्रकरणो नैगमकः । नैगमो नैगम इति निरुक्तेः सर्वथाभेदादः तदाभासः । प्रतिपत्तव्येनः सन्मात्रग्रही संग्रहः । ब्रह्मवाङ्मत्तदाभासः । संग्रहपृष्टीतमेवको व्यवहारः । काव्यनिको भेदस्तदाभासः । श्रुतपर्थ्यार्थिग्रही प्रतिपत्तवापेक्षः श्रुतसूत्रः । लक्षिकेकान्तनयः तदाभासः । कालकारकलिङ्गानां भेदात् शब्दस्य कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः । पर्थ्यार्थिभेदात् पदार्थैकानार्थनिरूपकः समभिप्रेक्षः । पर्थ्यार्थनानात्वमन्तरैणापौष्टादिभेदकथनं तदाभासः । क्रियाश्रयेण भेदप्रकरणमित्यन्मात्रः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु काव्यनिको व्यवहारस्तदाभास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तम् । विस्तरेण नयचक्रात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथवा सम्भावद्विद्यमानमन्यद्वादलक्षणं पत्रलक्षणं दान्यत्रोक्तमिह द्रष्टव्यम् । तथाचाह । समर्थवचनं वाह इति ।

प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्वेष्टसार्थस्य साधकम् ।

साधुगुणपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलम् ॥ इति ॥ ७४ ॥

इदानीमात्मनः प्रारब्धनिर्द्वन्द्वमोद्वयपरिहारञ्च दर्शयद्वाह ॥

अथां कृतवानस्मि । किमर्थं संविदे । कस्य सादृशः । अहञ्च कथम्भूतः इत्याह बालो मन्दमतिः । अनीद्वयसूचकं वचनमेतत् । तत्त्वत्तत्त्वञ्च प्रारब्धनिर्द्वन्द्वमोद्वयदेवावधीयते । किन्तु परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति । आदर्शमिति । कयोः ? सेयोपादेयतत्त्वयोः । यथेवादर्शः आत्मनोऽलङ्कारमच्छित्तस्य सौख्यं वैख्यं वा प्रतिविम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति तथेदमपि सेयोपादेयतत्त्वं साधनवृषणोपदर्शनद्वारेण निरूपयतीत्यादर्शत्वेन निरूप्यते । क इव परीक्षादत्तवत् । परीक्षादत्त इव । यथा परीक्षादत्तः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरुद्धवांस्तथाहमपीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अकलङ्कशश्चैतत् प्रकटीकृतमखिलमाननिभनिकरम् ।

तत् संक्षिप्तं सूरिभिरुक्तमितिभिर्युक्तमेतेन ॥

इति परीक्षामुखकचुत्तौ प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः परिवर्द्धः ॥

श्रीमान् वेज्यनामाभूदश्वनीं गुणशालिनाम् ।

वदरीपालवंशालिव्योमद्युमशिरुर्जितः ॥ १ ॥

तदीयपत्नी सुवि विभुतासीत् नाणाख्यनामा गुणशालधीमा ।

यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवर्त्तन्त सन्तः ॥ २ ॥

तस्मात्तु द्विद्वजनीनदत्तिर्दानीम्बुवाहो सुविहीरपाख्यः ।
स्वर्गादविस्तारनभोऽशुभाली सप्यङ्गरत्नाभरणाचिताङ्गः ॥ ३ ॥

तस्मोपरोधवशतो विप्रदोरुकीर्तः
साविक्कनन्दिकृतशास्त्रसमाधदोधम् ।
स्वष्ट्रीकृतं कतिपयेदचनैरुदारैः
कालप्रबोधकरमेतदनन्तव्यैः ॥ ४ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षासुखदत्तिः समाप्ता ॥

INDEX.

परीक्षामुखसूच-लघुवृत्तिः ।

अ

अंश	१९, ४२	अग्नि	२, ४, ५, ६, १९, २४, ३३, ४०		
अंशु	२४	अग्निमत्	२९
अंशुमालिन्	५५	अग्निहोत्र	२७
अकरण	६, ७, २४, ४७	अग्र	...	६, २०, २५, ३३, ४४	
अकलङ्क	८, ५४	अग्रणी	५४
अकस्मात्	५	अग्रह	४३
अकादाचित्कत्व	२२	अग्रहण	२४
अकारकत्व	७	अग्राहक	१९, २४
अकिञ्चित्कर	५, ६, २०, ४२, ५१	...	५१	अघटन	२, १८, २२, २५, २९, ३२, ४२		
अकिञ्चित्कत्व	२१, ५१	अघटित	१४
अकृत	२३	अङ्कुर	४२
अकीर्णल	३७	अङ्ग	३, ३, ५, १६, २०, ३१, ५५		
अक्रम	४४, ४७	अङ्गीकरण	...	११, २२, ४५	
अक्रमवत्त्व	४३	अङ्गीकर्तव्य	...	४०, ४७	
अक्रमिन्	४४	अङ्गीकृत	२९
अक्रिया	२१	अङ्गुलि	...	६, २५	
अक्रियादर्शन्	२३	अचलित	४५
अक्ष	२०	अचानुपत्य	६
अक्षयिकत्व	४४	अचाम	४१
अक्षपाद	१६	अच्युतन	१९, २०, ३१, २२, ३१, ४१, ४७		
अक्षि	३३	अच्युत	१७
अखिल	१, १८, २४, २५, ५४	...	५४	अज्ञ	२०
अगर्भ	५	अज्ञात	३१, ४०
अगाध	५५	अज्ञातत्व	६, ५१
अगृहीत	३७, ४७, ४९	अज्ञान	...	५, ९, १०, ४८	
अगो	३६, ४०	अज्ञापकत्व	४९
अगोचर	१६	अज्ञान	१५, ५०
अगौणत्व	१४	अग्रन	९

अनु	...	३६, ४२, ४७	अधिक्रियमाण	४७
अतज्जनय	.	१	अधिगति	१८
अतद्वेश	..	२०	अधिकृ	२८
अतद्रूप		४७	अधीन	३६
अताद्विशिष्ट		२८	अधुना	१५, २७, ३६
अतिक्रान्त	..	१८	अधुनातन	३७, ३८
आतक्रान्तत्व		३६, ४३	अध्यक्ष	१, २, १५, १४, १५, १६, १७, १८, ३३, ३४, ३५, ३८
आतिप्रसङ्ग	६, ७, १५, २८, ३६, ४३, ४६		अध्ययन	३६, ३८
आतिरिक्त		१५, ३७, ४४	अध्यवसाय	१८, ४३
आतिव्यवहृत		३५	अध्याखित	१६, ३१, ३४
आतव्याप्त		६, १८, ५०	अध्याहार	३१
आतशय		१५, १६	अनश	३२, ४३, ४४
आतिशयवत्		१६	अनाग्नि	४
आतीत		३, १५, ३५, ३६, ३८	अनङ्गत्व	३५
आतीन्द्रिय	१, १८, ३७, ३६, ४६, ४७, ४८, ४९		अनङ्गीकरण	३८
अतीन्द्रियता		३२	अनातक्रम	१५, ३४
अतीन्द्रियत्व		१८, ३८	अनतिलङ्घन	१५
अतीन्द्रियार्थ		३७	अनतिदुत्त	२१
अतुष्यत्		३२	अनाधिकरणत्व	४७
अत्यक्त		४४	अनाधिकार	४७
अत्यन्त		४४	अनाध्यवसाय	१७, २७, ४६
अथ	६, १२, १३, २०, २१, २२, २५, २७, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४		अननुकारित्व	१८
अथवा		६, ३१, ४२, ५४	अनन्यथाभूत	१५, १६
अदर्शन	.	१५, ३६, ५१	अनन्वय	१६, ४८
अदृष्ट	११, १५, २१, २४, ३७		अनन्त	६, ४५, ४८
अशेष		३८	अनन्तर	६, ३२, ४६, ५२
अद्रव्य		४५	अनन्तर्भाव	१४, १६, ३२, ३४
अक्षुत्त		२४, २५	अनन्तवीर्य	३५
अक्षुत्तवादिन्		६, २६	अनपेक्ष	११, ४२, ४४
अधर्म		५	अनपेक्षण	४२
अधिक		५३	अनपेक्षत्व	७, १२, ४३
अधिकरण	२०, २४, ४२, ४५, ४७		अनपेक्षा	२०
अधिकरणभूत		२२	अनप्राहित	११
अधिकार	.	३१	अनप्राहितत्व	३६
			अनाभक्ष	४५
			अनाभक्षत्व	४४

अनन्यस्त	१२, १३	अनिन्द्य	१, १३
अनन्यास	११, १३	अनियत	२८
अनन्युपगम	१५, २२, ३१, ४१, ४३, ४६			अनियतत्व	४७
अनर्थ	४८, ४९, ४३	अनिरतिशयत्व	२१
अनर्थक	४१, ४२, ४६	अनिराकृतत्व	३८
अनर्हत्	अनिराकृत	३८
अनस्य	१२, २४	अनिवृत्ति	२५
अनवकाश	२८, ४३	अनिश्चय	५१
अनवगत	अनिश्चित	१, १०
अनवप्राप्त	अनिष्ट	...	३, ३६, ४७, ४९, ५७	
अनवच्छिन्न	४६, ४७, ४८	अनिष्ट	२६
अनवज्ञ	अनीश	२०
अनवतार	अनुकम्पा	२४
अनवत्य	अनुकारण	४५
अनवधारण	१७, २४, २७, ३५, ४६			अनुकूल	४५
अनवधेय	अनुगम	२६
अनवभाजन	अनुग्रह	२०, २३
अनवस्था	११, १५, २१, २७, ३०, ४२, ४४, ४६, ४६, ४९			अनुधारण	१, ११
अनवस्थान	३, ४३	अनुत्पन्न	४६
अनस्य	अनुत्पत्त	१४, ४४
अनाकुल	अनुदय	१६, २८
अनागत	४५, ४६, ४८	अनुत्पत्त	१२
अनात्मत्व	अनुपदर्शकत्व	४६
अनादरणीय	अनुपपत्ति	४, ७, ९, १६, २२, २६, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३७, ४०, ४८, ४९		
अनादि	१८, २४, २५, २७, ४७			अनुपपन्न	४०, ४१, ४७
अनादिता	अनुपपन्नत्व	२६, २७
अनादिभूत	अनुपयोग	३
अनाप्त	अनुपलक्षण	४३, ४६
अनावरण	अनुपलब्धि	३, ४, १४, ३८, ४३, ४७, ४८, ४९		
अनावरणत्व	अनुपलम्भ	४, ५, १६, २८, ३३, ३४, ३५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००		
अनावृत	१८, ४३	अनुपहत	२४, ४०
अनार्प्रतत्व	अनुभव	...	११, २२, २३, ४७	
अनासादयत्	अनुभवन	१
अनासादित				
अनित्य	५, ६, १८, २७, २७, ४२						
अनित्यत्व				

अपगत	१९	अप्रतिबद्ध	३३, ३४
अपगम	१९	अप्रतिबन्ध	३, ३३
अपनोद	२, २६, २९	अप्रतिभाषमान	३१
अपर	१, ११, २७,	अप्रतिहत	२१
३०, ३६, ३८, ४२, ४७, ४९, ५१, ५४				अप्रतीति	११, १२
अपरासृष्टत्व	२१, २३	अप्रतीयमानत्व	४९
अपरिज्ञान	८, ४७	अप्रत्यक्ष	१३, ४९, ५२
अपरिणाम	५१	अप्रत्यक्षता	४९
अपरिणामिन्	५, ६, ५०	अप्रत्यक्षत्व	३६, ३६, ४९
अपरिवृत्त	५४	अप्रमाण	...	७, १३, १५, ४९	
अपर्यालोचित	५०	अप्रमाणक	३५
अपहोतु	९	अप्रमाणत्व	७
अपसारित	१९	अप्रमेष	४०
अपान्त	१३, ४५	अप्रयोग	३०, ३४
अपि ८, ९, १०, १३, १३, २१, २९,				अप्रवृत्ति	...	१५, २१, ४०	
३० ३१, ३२, ३४, ३६, ३८, ३९, ४१,				अप्रस्तुत	३७
४३, ४३, ४५, ४७, ४९, ५१, ५२, ५४,				अप्रामाण्य	११, १२, १३, १४, १५, १६,		
अपितु	९, ३७, ३८		३७, ३८		
अपूर्व	८, ९, १०, ३६	अफलत्व	५३
अपूर्वार्थ	१, ९, १०	अमला	१२
अपेक्ष	१३	अबाध	१३
अपेक्षण	२, ७	अबाधित	...	३, २७, ३०	
अपेक्षणीय	३५	अबुद्धि	३९
अपेक्षत्व	१३, १८	अबाधकत्व	३७
अपेक्षा २, ११, १३, १४, १६, २२,				अबाध्य	४८
२३, २७, २८, २९, ३०, ३३, ३४, ३५,				अभवन	३२
४४, ४८				अभाव	१-९, ११, १२-२४, २६-३६, ३७, ३८, ३९		
अपेक्षित	३३	अभिधान	३७
अपेक्षल	३२	अभिधातव्य	३१, ३३
अपोह	१६, ३९, ४०	अभिधान	८, ३४, ३५, २८, ३९, ३२,		
अपोह्य	४०		३६, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५		
अपौरुषेय	१, ३५, ३६, ४७, ५२	अभिधायकत्व	३९
अपौरुषेयता	३६, ४७	अभिधायि	४८
अपौरुषेयत्व	३५, ३७, ३८, ५२	अभिधायित्व	...	३९, ४०, ४८	
अप्रकाशकत्व	५०	अभिधायमान	३०
अप्रतिपात	४५	अभिधेय	८, ४०
अप्रतिपक्ष	४७				

INDEX.

६१

अभिधेयत्व	४६, ४८	आम्बुवाह	४५
आभिमन् ५, ७, २१, ४१, ४२, ४४,	४५, ४८, ४९	आम्बुस	२४
आभिप्राय . ३३, ३५, ४७, ४९		आम्बोधि	८
आभिमल १०, ४७, ४९		आम्बुसह	४४
आभिमान ५०		आयपार्थत्व	४७
आभमुख १५		आयुक्त १२, १५, १९, २०, २३, २६,	
आभिलाष ४७		२८, २९, ३९, ४४, ४५, ४६	
आभिव्यक्ति २२, ४५		आयोग ६, ९, १३, १४, १५, १६,	
आभिव्यवसान ४५		१७, १८, १९, २०, २१, २३, २४,	
आभिव्यञ्जक २२, ४५		२७, २८, २९, ३०, ३२, ४५, ४६,	
आभिसम्बन्धमान ४०		३७, ४८, ४९, ५०, ५१, ४२, ४३,	
आभिसम्बन्ध . ४२, ४५, ४७		४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९	
आभिहित ८, ९, १२, १३, २७, ४७, ४९		आयागोलक ४९	
आभेद ७, १०, १३, १५, ४१, ४५,	४८, ४९, ४७	आर २२	
आभ्युत्थान २१, ४३		आरविन्द २५	
आभ्यस्त १२, १३		आरिष्ट ४, २२	
आभ्यास ११, १३		आर्क ४६	
आभ्युपगत १०, १६, ३१, ४२		आर्चित ४५	
आभ्युपगन्तव्य .. २७, २९		आर्थ १, ३, ४, ५, ७, ८, ९, १०,	
आभ्युपगम १०, १३, १४, २०, २१,	२२, २४, २६, २७, ३१, ४८, ४९,	११, १२, १४, १५, १७, १८, १९,	
४३, ४४		२०, २२, २५, २६, २८, २९, ३०, ३१,	
आभ्युपेत २८		३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९,	
आभ ५०		४०, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१,	
आध्वान्त . २६		५२, ५४	
आमर ८		आर्थकारित्व २२	
आमल २५		आर्थक्रिया ४, १२, १५, ४२, ४६, ४७,	
आमूर्त ६, १९, ४१		४६, ४७	
आमूर्तता ५२		आर्थग्रहण १०	
आमूर्तत्व १९, ४७		आर्थवत् २९	
आमूल १९		आर्थवाद १८	
आमृत ८		आर्थान्तर ५, १५, ४२	
आमेय ८		आर्थोपत्ति ६, १५, १९, २५, २६	
आम्बिका ५४		आर्थिन् २१, २८	
आम्बुमेदी २६		आरण्य १७	
		आर्वाक ४, २९	
		आर्वाग्दर्शिन २०, २९	
		आर्वाग्माग ४६	

अवर्गभाव	३३	अवस्तु	४०, ४८
अर्हत्	९, २०	अवस्तुत्व	४०, ४२, ४८
अवं	...	१५, १९, २७, ३९, ४६		अवस्था	१२, १३, १७, २२, २३,		
अलङ्कार	८, १७, ५४				२५, ५३
अलम्ब्यत्व	२९	अवस्थापयन्	११
अलातचक्र	१७	अवस्थित	४४
अलिङ्ग्यत्व	५२	अवान्तर	१०, ४७
अल्प	८, २५, ४७	अवाप्ति	४, ४६, ५३
अल्पमन्त्र	४०	अवाय	१६
अवकाश	२५, २६	अवास्तव	४४
अवगत	१३, ३७	अवास्तवत्व	२८, ४४
अवगति	१५, २९	अविकल्प	४३
अवगम	२७, ३९	अविकल्पक	४९
अवगाहन	८	अविभक्ति	४१
अवग्रह	...	१०, १४, १७		अविचारकत्व	१५
अवच्छिन्न	२९	अविच्छेद	२१
अवज्वल	३५	अविद्यमान	४३
अवतार	२७	अविद्यमानत्व	४३
अवधारण	...	१३, ५२		अविद्या	२४
अवाध	९, १८	अविनाभाव	७, ६, ९, १७, १३, १५,		
अवधीरण	८		१९, २६, २७, ३०, ३४		
अवधूत	२१	अविनाभाविता	३२
अववाध	२८	अविनाभावित्व	२, १४, २४, २७, ३०		
अवबोधकत्व	१९, २४	अविनाभाविन्	...	१८, २३, २६	
अवबोधन	२, २९	अविनाभुत	१५, ४३
अवभास	...	११, ४३, ५०		अविप्रतिपत्ति	११, २३
अवभासन	...	११, १४, १५, २४, ४९		अविभाग	४५, ४१
अवभास	१८, २७	अविरुद्ध	३, ४, ६, ९, ३५, ३३, ४३		
अवयव	३, ६, ३७, २९, ४०, ३९,			अविरोध	६, १७, २२, २६, २८,		
	३२, ३६, ३८, ३९, ४२, ५०, ५३, ५४				३६, ५१		
अवयवाभास	५०	अविरोधकत्व	१२
अवयविन्	४२, ४३, ४५	अविरोध	१०
अवरोधकत्व	१८	अविरोधित्व	१६
अवरोधिका	१९	अविवाद	४३
अवश्य	...	८, २९, ३०, ३२		अविवेकि	४१
अवश्यभाव	४४, २९	अविश्रुता	१९
अवसर	२५, २६, २७, ३५, ५१, ५२			अविशिष्ट	१४

अविशिष्टत्व	१७, २२	अशेषतोमुख	१
अविशेष	२१, २६, ३२, ३८, ४१, ४४, ४७	अशेषवेदी	१८
अविशेष्य	४७	अश्व	२७
अविषय	४७	अश्विनी	४९, ४०
अविषयत्व	१४, १८, १९	अश्विनी	४९
अविषयीकरण	१४, १५, १६	अश्वक	४८
अविस्वाह	१७, १४, १५, २७, २८	असंग्रह	१७, १८
अविस्वाहक	१७, १६	असंग्रह	५
अविस्वाहकत्व	१४	असंग्रह	४
अविस्वाहित्व	१७	असंस्पर्शित	४२
अविस्वाहित्व	१४	असंस्पर्शित	४९
अवृत्तमत्त	४५	असत् ६, १६, २१, २७, २९, ३६, ४१, ४४, ४५	४५
अवेदित्व	४५	असत्ता	४
अवेकल्य	४५	असत्त्व ६, ११, १२, २१, २६, २८, ४४	४४
अवेकल्य	४२	असत्प्रतिपक्षत्व	४७
अवेकल्य	४५	असत्त्व	४१
अव्यभिचार	४२	असद्वृत्त	४२
अव्यभिचारित्व	१४	असन्निकृष्ट	१८, २६
अव्यवधान	१, १६, ४७	असन्निधान	१२
अव्यवस्थापकत्व	७	असमर्थ	४४
अव्यापक	१८, २७	असमर्थित	२९, ३०
अव्यापकत्व २७, ४५, ४६, ४८, ४७, ४७	४७	असमर्थितकारण	४५
अव्यापित्व	२९	असमान	४१
अव्यापि	९, ४७	असमर्थित	४२
अव्याप्य	१६	असम्बद्ध	२४, ४२
अव्यावृत्ति	७	असम्बन्ध	४४
अव्यावृत्त	२५	असम्भव ९, १७, १९, २७, २८, २९, ३६, ४०, ४१, ४४, ४५, ४७, ४७	४७
अव्युत्पन्न	२, ८, २७	असम्भवद्व	४८
अशक्ति	१८, ४१, ४४, ४५	असम्भवि	९, ४५
अशुचि	२७	असम्भावित्व	४८, ४९
अशुचित्व	४१	असम्भावित्व	४२
अशेष ९, १९, २७, २१, २४, ४१, ४२, ४३, ४८, ४९, ४४	४२, ४८, ४९, ४४	असम्भाव्य	१९, २४
अशेषज्ञ	१८, १९, २९	असम्मत	१२
अशेषज्ञत्व	२७, २३	असम्पत्क	१९, २१, २७
अशेषतः	१, १८	असम्पत्त	४७

उपनय	..	३, २९, ३०, ३१
उपनिषत् ३३
उपन्यास	.	.. ३३
उपन्यास ३८
उपपत्ति	४, ९, १०, ११, १३, १४,	१९, २५, २६, २७, २८, ३३, ३४,

उपपद्म ३८, ४१
उपपद्मत्व ४४
उपमान	६, १५, १९, २५, २६, ३६	
उपमेय	.	.. ३६
उपयाग	...	३, २४, ३०
उपयागित्व	...	३०, ३४
उपराध	..	८, ५५
उपलक्षण		१७, ३४, ५०
उपलब्धि	३, ४, १०, १५, ३०, ३३,	३४, ४१, ४३, ४५

उपलभ्यमान		४५, ४८
उपलभ्यमानत्व	..	३६
उपलभ	५, २०, २१, २२, २३, ३६,	३७, ३८, ३९, ४१, ४४, ४७, ४८
उपशम १, १८
उपशमन	...	९
उपसहार	२, ३, २६, २९, ३१	
उपकार	.	११, २८
उपस्थापक		१९

उपादान	५, ८, ९, २०, २१, २२,	२३, २७, २५, ३४
उपादेय		७, ९, ५४
उपाय	.. २४, ४०, ४१, ४४, ४७	
उपेक्षा	५, २४, २५, ४१	
उपेत	..	१३
उपेतत्व	.	.. २३
उभय	९, २७, २७, २८, २९, ३२,	४०, ४३, ४९, ५१, ५२
उद्ग ५५
उद्गमति	.	.. ५४

उर्वी २०
उल्लस ११
उल्लिखिनी २५
उष्ण ३, ३५, ५०
उष्णता	.	.. ४७

ऊ

ऊर्जित ४५
ऊर्ध्वता ५, ४६
ऊर्ध्वाध २४, २५
ऊह		२, १९, २६, २७

क

कलुष ५४
कवि ५८

ख

खक	१५, २०, २९, ४०, ४१, ४५	
खकालीन	.	.. २२
खकत्व	१५, २५, २६, ४०, ४५, ४४, ५०	
खकदेश	९, १६, १८, ३६, ३२, ४३	
खकशुद्ध	.	.. ३६
खकाधिकरणत्व		४५
खकान्त	४, ९, ११, १२, २८, २४, ३९,	५३, ५४

खकान्तार्द्धिन		९
खकान्वय	..	४१
खकाप्रय		२५
खतावत्		१७

ख	९, १०, १२, १३, १७, २७, ३०,	३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०,
	४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०,	५१, ५२, ५३

खं	१२, २१, ३२, ४१, ४२, ४७	
ख्यभूत २५
खकार	.	.. ४०, ४५
ख्यभूत २७, ५४

INDEX

६६

काव्यनिक	..	५४	काश	४३
किञ्च	५८, ५५, ५७, ५९, ४०, ४१,		कोटस्थ	५५
	४३, ४४, ४५, ५०, ५२		क्रान्ति	५५
किञ्चिज्ज	...	५७	क्रम	५, ५४, ५५, ५६, ५७, ५९,		
किञ्चित्क	...	५८		५०, ५१, ५५, ५६, ५९, ४३, ४४,		
किदृक्कालिक	...	५९		४४, ४६, ४७, ४९, ५०, ५१		
किन्तु	..	५३, ५९, ४०, ४७	क्रमभाव	५०
किमुत	...	४०	क्रमभावन्	५, ४९		
किम्भूत	..	५७	क्रमिन्	४४
कियत्	..	५५	क्रियमाण	४९
किल	..	५९	क्रिया	१, ११, ५१, ५२, ४८, ५४		
कौटुश	..	५८	क्रियाकारित्व	४०, ४७		
कौर्त्ति	..	५५	क्रियाधारत्व	५१		
कुच	..	४७	क्रौडन	४, ४४
कुट	..	४१	क्रौडा	५४
कुण्डल	..	४०	क्रेश	५१, ५५		
कुम्भ	..	५४	कृतिकरी	४५
कुल	..	४७	क्षण	५५, ५६, ४७, ४३, ४४, ४९		
कुलाल	..	५५	क्षणभङ्ग	५६
कुम्भ	..	४४	क्षणस्यापिन	४५
कुम्भ	..	५५	क्षणिक	५३, ४४, ५४		
कृप	५८, ४७		क्षणिकत्व	५७, ४५		
कृत	४१, ४१, ४७, ४४, ५५		लभ	५७		
कृतक	५, ५५		लय	१, १८, ४१		
कृतकत्व	५, ५५, ५७		लघ	५८		
कृतसमय	५५					
कृत्तिका	५, ४, ५५, ५४		खण्ड	५		
कृत्य	४०		खण्डश्च	५५		
कृत्रिम	५१		खनन	५५		
कृपा	५४		खर	५, ५१, ५५, ४४		
कोकायित	४४		खरविषाण	५, ५१		
कोवल	८, १०, ११, १७, १८, १९,		खलु	५५, ५५, ५८, ५९		
	२६, ३०, ३५, ५६, ४०, ४१, ४५, ५१		ख्यापित	५५		
कोवलव्यतिरिक्त	१०					
कशाण्डुक	१, १७, १८		ग			
काटि	४७, ४९		गगन	५५, ५५, ५५, ४५		
काद्रव	१९, ४, ४३		गगनकुसुम	५८		

७३

चार्चित	४१	जनित	१२, २४, ३१, ४२, ४६, ५२			
चलन	३५	जन्तु	५०
चलाचल	४५	जन्म	५१
चलित	४५	जन्मिन्	५४
साख्यलिक	१५	जन्य	१२, १७	
चारित्य	१५, १८	जपा	४५
चारिन्	५, ५, ५७	जल	५, १, १५, ५५	
चार	१९, ५६	जल्पित	५७, ५५, ५५	
चार्वार्क	१३, ४१	जाग्रत्	५, ५५, ५५	
चिन्तनीय	४०	जाग्रद्बोध	५५
चिन्ता	१४, ४०	जाका	५५
चिन्तित	५२, ४५	जात	५५, ५५, ४७	
चित्र	४६	जाति	५७
चूडा	जातीयत्व	५७
चूत	१५	जात्युत्तरत्व	५७
चटिका	१२	जिन	५, ५५	
चेत्	६, ४२, ४७, ५३		जिनदत्त	५५
चेतस्	४७, ५२	जीर्ण	५५
चेतन	५१, ४७	जीव	४५
चेतना	१६	जीवत्	१०
चेतांहर	जीर्वाज	१६
चेष्टा	४, १७, ५४	जैमिनीय	६
चेतन्य	४१, ४७	कामि	८, ९, ११, १८	
चोदना	१९, ५७	कान्त	४७
					ज्ञान	१, २, ४, ५, ९, १०, ११, १२, १४, १४, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २३, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००			

र				तादात्म्य	...	५, ५२, ५५, ४१, ४६,
टीका	१, २, ३	सादृश्य	...	४३, ४६
त				सादृष्य
				साध
सद्यक	सालु
तत्पुरुष	तावत्	८, १२, १३, ५७, ५८, ४२,	...
तति	४३, ४४, ४५
तत्त्व	७, ९, ११, ५१, ४९, ४६,			तावत्क
		५२, ५५, ५७		तिमिर
तत्त्वञ्च	तिरोभाव
तत्त्वज्ञत्व	तिराहित
तत्रत्य	तिर्य्यक्
तथा	४, ६, १५, ५०, ५५, ५५,			तीर
	५४, ५५, ५६, ५७, ५९, ४९, ४५,			तीरदर्शि
	४५, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५५, ५७			तीव्र
तथागत	तु	१९, ५६, ५७, ४५, ४४, ४६, ५७	...
तथापि	...	८, ५०, ५५, ५९, ५५,		तुच्छ
		४७, ४८		तुङ्ग
तथाभूत	तुला
तथाहि	५५, ५६, ५५, ५७, ४७, ४५,			तुल्य
		४४, ४८		तुल्यवृत्तित्व
तथोक्त	तूर्य्य
तथोपपत्ति	तूल
तथ्य	११, ४०	तुल्य
तद्	२, ५, ४६	तुप्ति
तदित्याकार	तैजस्
तदुत्पत्ति	...	३, १८, ५२, ४२		तैजस
तनु	५०, ५१, ५५	तैजसत्व
तनुकरण	त्रि
तमः	१, १२, २४	त्रिगुण
तमस्	१७, २०	त्रिरूप
तम्	त्रिरूपता
तर्क	...	२, ७, १५, १६, २७		त्रिलोक
तर्काभाव	३, ५०	त्रैक्य
तर्हि	...	१५, ११, २२, ४२, ४४		त्रयपत्र
तात्पर्य्य	११, १८, २८	त्वष्ट

[illegible]

INDEX

७५

निञ्ज	६, १८, २४, ३४, ४४, ४८, ४९	निरुक्त	५४
नितम्ब	१४	निरुपचरित	३९
नितरां	१९	निरुद्धवत्	५४
नित्य	६, १८, २४, ३४, ४४, ४८, ४९	निरुपक	५४
नित्यता	४९	निरुपणा	२७
नित्यत्व	४९	निरुपणा	२७
नित्यव्यापि	२५	निरुपाख्यत्व	४७
निदर्शन	२, ४७, ४९	निरूपित	५९
निधुवन	२७	निरुपितत्व	२८
निबन्धन	२, ४, १२, २१, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०	निर्णय	२, १६, २६, २७, ४०
निबन्धनता	४५	निर्णीत	२७, ४५
निभ	५४	निर्णयत्व	१४
निमित्त	१, २, १७, २१, २५, २९, ४१	निर्दिष्ट	८, ९, १०, १६, ३४
निमित्तत्व	२७	निर्दिष्ट	२०
निमीलित	२७	निर्मल	१९
नियत	१६, १८, २५, ३९, ४१, ४५, ४९	निर्मलन	३८
नियतत्व	४७	निर्विकल्पक	१७, २४, ४५
नियम	७, ९, १३, १६, १७, २६, २७, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९	निर्विशेष	१२, ४४
नियमवर्ती	९, २६	निर्विषयत्व	२७
नियोग	३७	निर्वृत्त	५४
निरञ्ज	४२	निर्वृत्त	५४
निरत	४७	निर्वृत्ति	१२, १७, ३८, ४९, ४७, ४८, ४९, ४८
निरतिशयत्व	३३	निश्चय	२, ६, ९, १०, १८, २२, २६, २९, ३०, ३३, ३९, ४०, ४८, ४९, ५०, ५१
निरन्वय	४४	निश्चयात्मक	१, १०
निरपेक्ष	४१, ४२	निश्चित	३, ६, १२, १९, २६, २७, ३०, ३२, ३५, ४०, ४९, ५१
निरपेक्षता	४४	निश्चितता	५१
निरपेक्षत्व	५४	निश्चिता	९
निरवयव	३७	निषेद्ध	२५
निरस्त	९, १८, २७, ३५		
निरस्तत्व	४७		
निराकरण	९, ११, १३, ३८, ५२, ५४		
निरामय	४, ५४		
निराश्रय	३९		
निरास	९, ११, २८, ३०, ३१, ३५, ४०, ४८		

निषेध	...	६, २३, ३०, ४०, ४२	पटल	५०
निष्ठ	४१	पतञ्जलि	२१
निष्ठत्व	६, ४८	पतञ्ज	२०
निष्ठ्या	२१	पतित्व	५७
निष्ठ्यत्व	४२	पत्नी	५४
निष्ठाङ्ग	४१	पत्र	५४
निर्गर्ग	२१	पथ	५७
नील	४६, ४९	पङ्क	२, ८, ९, २२, २७, २९,		
नीहार	१९		३३, ३८, ३९, ४४		
नु	पदार्थ	१८, १९, २०, २१, २३,		
नेकाङ्ग	५४		४०, ४३, ४५, ४४		
नेगम	५४	पयस्	२६
नेगमक	५४	पर	५, ७, १२, १३, १८, १९,		
नेपायिक	९, ४९		२०, २३, २९, ३०, ३१, ३२, ३३,		
नेर्मल्य	१२		३५, ३८, ३९, ४०, ४४, ४६, ४७,		
न्याय	८, १६, २८, ४६				४९, ५०, ५५
प				परतः	१, ११, २५
पत	२, ४, ६, १२, १३, १४, १४,			परता	९
१६, १९, २१, २२, २४, २६, २७,				परत्व	९
२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३७,				परत्रय	२५
३८, ३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४७,				परभाग	४, ५५
४९, ५०, ५१, ५२				परम	२४, ४०
पक्षधर्म	२७	परमपुरुष	२४
पक्षधर्मता	९, २६, २९	परमब्रह्मन्	२५
पक्षधर्मत्व	२६, २७, २९	परमालु	६, २१, २३, ४२, ४३, ४४		
पक्षपात	४५	परम्परा	४, ९, २६, ३५, ३७,
पक्षयति	२				४६, ४७
पक्षान्तर	२०, ३०	परलोक	६, १४, ५०
पक्षभाष	५	परसामान्य	४४
पक्षीकरण	२१	परस्पर	२, २२, २३, २९, ३२, ४३,		
पञ्च	१५				४४, ४५
पञ्चक	१८, १९, २०, २३	परापर	४४, ४६
पञ्चलक्षणत्व	२७	परामर्श	११, १५, ४९
पञ्चवर्ण	२६	परामर्श	२, २७, २९
पञ्चावयव	६, २०, २४	परार्थ	२
पठ	४१	परार्थानुमान	२१
				परिकल्पन	४५

परिकल्पना ४७	परीक्षामुखसूत्र १, ३
परिकल्पित ... ९, १३, २७, ४६	परीक्षित ४९
परिश्रष्ट ३५	परीक्ष्यमाण ७
परिच्छिन्ति ... ११, १२, १३	परोक्ष २, ४, ५, ९, १५, ३५, ४०,
परिच्छिन्नगात्मक १३	५०, ५३
परिच्छेद १५, ५४	परोक्षज्ञानवादि ९
परिच्छेदक ५०	परोक्षता १६
परिच्छेद्य ८, १८	परोक्षत्व ४९
परिच्छेद्यत्व १	परोक्षाभास ५०
परिजिहीर्षा ३२, ४२	पर्यानुयोग ३५, ४६
परिज्ञान १९, ३९	पर्यान्तता १७
परिणत ४७	पर्याप्तत्व ३१
परिणति ४८	पर्याय ... ५, २२, ४३, ४६
परिणममान ३६, ४१	पर्यायशब्दी ५४
परिणाम ४, ५, ३६, ४१, ४२, ४६,	पर्यायता ३९
४८, ५१, ५३	पर्यायार्थिक ५४
परिणामित्व ७, ३३	पर्यादाय ३६, ४७
परिणामित् २, ३, ६	पल्लव ... ३०, ३८, ३९, ४६, ४७
परित्याग २१	पशु ५२
परिदृश्यमान ४९	पश्चात् १५, ४३
परिदृष्ट १२	पश्यतोद्धार ९
परिपन्थित्व १६	पाठ ३
परिपाटी ३१	पाणि १९
परिमाण ८, २३, २६, ४१, ४७	पात्र ३८
परिमाणभाज ४७	पात्र ३०
परिवर्त्तमान २८	पाद ३६
परिसमाप्ति ३९, ४२, ४६	पादप ३९
परिहर ४६	पान ४३
परिहार ३, ४, ९, १८, २६, ३२, ३३,	पारम्पर्य ९, २८, ४८
३७, ४०, ४३, ५४, ५४	पारावार ८
परिहृत ४५, ५३	पार्श्व ३३
परीक्षक ११	पार्श्वत्व ५०
परीक्षा ७, ५४	पावक ... १३, ३३, ३९
परीक्षामुख ... ७, २५, ४०, ४८, ५४	पाश्चात्य ३४
परीक्षामुखपञ्चिका ८	पिष्टक ३८
परीक्षामुखलघुवृत्ति ... ८, १३, ५४	पिखंड ४२
परीक्षामुखवृत्ति ५५	पिञ्जाय ३३

चिह्नित	२०	पौरुषेयत्व	४८, ४९, ५२
पौडा	२४	प्रकटीकृत	५४
पीत	१८	प्रकारण	८
पुटपाक	२९	प्रकारणसम	५१
पुन	८, ४९, ५४, ५५	प्रकार्य	९, १९
पुन	८, ४९, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३	प्रकार	१५, ४९, ५४, ५९, ६४, ६५, ६६
	६४, ६५	प्रकाश	१८, ४९
पुनरुत्पत्ता	५९	प्रकाशक	९, १७
पुनर्वचन	५९	प्रकाशकत्व	५०
पुनर्वसु	५४	प्रकृत	९, १५, १९, १९, ५९, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४
पुनश्च	४९		५४, ५९, ६४, ६५, ६६
पुरा	८, ५४	प्रकृति	४९
पुरा सत्त्व	४५	प्रकृतिक	४८
पुरातन	५४, ५८	प्रकृष्ट	९
पुराण	५, ९, १२, १८, १९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००		

प्रदर्शक	८	प्रयोग	५, ४, ६, १०, २८, २६, ५०,			
प्रदर्शन	२६, ५०, ५१			५१, २४, ५५, ५६, ४२, ४५, ४४, ४६			
प्रदीप	१, ११, १७, २२, ४८, ४६, ५०				प्रवेशभाक्	२१
प्रवेश	१२, २२, ५६		प्रश्न	२०
प्रधान	५७, ५१, ४०, ४१		प्रसक्ति	२४, ५०
प्रधानभूत	५४	प्रसङ्ग	११, १२, १४, १६, ११, १२, १२,			
प्रध्वंस	५१, ५५, ५७			१५, १७, १६, १७, १५, १५, १५, १६,			
प्रपञ्च	१५, १७, ४०			२८, १६, ४०, ४१, ४२, ४२, ४४, ४४,			
प्रपञ्चता	५७					४६, ४७, ४६, ५०, ५५
प्रपञ्चित	५१, ५५, ५०, ५४		प्रसज्य	५६, ४७
प्रसुप्त	५५, ५५		प्रसर	८
प्रबोध	५५	प्रसवधर्मि	४१
प्रयोगाभास	५५	प्रसिद्ध	५, ६, २०, २४, २५, २८,			
प्रयोजन	८, ९, ११, १२			२६, २१, ४७, ४६, ५१, ५४			
प्ररूपण	१६, २६, ५४		प्रसिद्धत्व	८
प्ररोह	५४	प्रसिद्ध	५५
प्रलय	१६, ५४		प्राशु	५६
प्रलापिल	४७	प्राक्	५, ४, २२, २६, २६, २५, २५,			
प्रवचन	४०		२५, २८, २६, ४२, ४४, ४५, ५०			
प्रवण	२६	प्राकट्य	५५, ४६
प्रवर्तमान	१५, २६, ४१		प्राकृत	५०
प्रवाह	२५, ५७		प्राक्तन	१५, २५, ५५	
प्रवेश	५६	प्रागभाव	५५
प्रवृत्तत्व	४५	प्राचीन	२५
प्रवृत्ति	८, १२, १५, १७, १६, २४,				प्राण	१०
				२८, २६, ४१	प्राणिन्	४, ५, २४, ५१	
प्रमाणसंख्या	१६	प्राहुर्भाव	२५
प्रमाणाभास	५, ८, ५०, ५४		प्राधान्य	१७
प्रमातृ	४८	प्रापण	५७
प्रसिति	...	११, २१, ४०, ४७, ४८			प्राप्त	४६, ५०	
प्रमेय	...	८, १८, ४०, ४८			प्राप्तकाल	५४
प्रमेयत्व	६	प्राप्ति	...	४२, ४६, ५०, ५२		
प्रमेयरत्नमाला	५५	प्रासाकर	४६
प्रयत्न	२५	प्रासाधिकत्व	११
प्रयास	२६	प्रासाध्य	१, ६, १०, ११, १२, १२, १४, १४,			
प्रयुक्त	२५		१६, १८, २६, २७, २८, २६, ४४,			
प्रयुक्तत्व	२४					४५, ४६

८९

11

भाव	२, ५, १०, १३, १५, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २७, २८, २९, ३१, ३२, ३३, ३५, ३८, ३९, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ५०, ५५	म
भावना
भावांश
भावि	५, १५, ३२, ४२, ४६, ४९	...
भावित्व
भाव्य
भाषित
भाषुराकार
भाष्यरत्न
भित्ति
भित्तिमान
भिन्न	५, ७, १२, २१, २२, २५, २७, ३६, ४०, ४१, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९	...
भिन्नत्व
भुवन
भू
भूत
भूतल
भूधर
भूयः
भूषण
भूत
भेद	५, ४, ५, ७, १०, १२, १५, १७, १९, २०, २५, २६, २८, २९, ३०, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७ - ५४	...
भेदक
भेदकत्व
भोजन
भ्रमर
भ्रान्ति
भ्रान्ति
मकरत्न
मखि
मखित
मत
मति
मद
मदच्छिद्र
मदन
मदिरा
मध्य
मध्यदशा
मनःपर्याय
मनस्
मनु
मनुसूत्र
मनीनयन
मन्त्र
मन्त्रधी
मन्त्रमति
मन्त्रमान
मरण
मराल
मरीचिका
मरु
मल
महत्
महानव
महापरिमाण
महाभूत
महासोह
महिष
महीधर
महीधर

INDEX.

८३

मा	८
माद्य	८
माद्यवक	८, ५३
माणिक्यनम्बि	८, ५३, ५५
मातुलिता	५
मातृ	५, ८
मान	१२
मादृश	७
मादृश	७
मान	१३, २५, ५४
मानस	१७, २०, २८, ४७
मार	८
माँजार	१७
मिथ्या	११, १८, २१, २३, ५४
मिथ्यात्व	२७
मौनांसक	५, ८, २७, ४८, ४९
मुकुट	४१
मुक्त	२५, ४६, ४९
मुक्ता	२१
मुक्ति	२१
मुख	१, १३, २०, २८, ४०, ५१, ५५
मुख्य	१७, १८, २०, २५, ५१
मुख्यत्व	१८
मुरध	६, २३, २४, २६, ५०
मुग्धबुद्धि	५१
मुनि	४८
मुख	५
मुद्गर	४२, ४३
मुद्रा	२२
सङ्कर्त	४, ५५
मुक्त	२५
मूर्त	४८
मूर्तत्व	६, ४७, ५२
मूर्तिसत्	२२
मूर्धन्य	१३
मूल	१८, २०, ४१, ४५, ५४

मुन	४, ५४
मुनारि	४, ५४
मुन्य	१६, ४०, ५८
मुत	४४, ४७
मुत्पिच्छ	२६, ५७
मुद्र	५, २४
मेवक	२६, ४५
मेय	१८, ४८
मेयवपता	१८
मेव	४
मोक्ष	१५
मोक्ष	६, १३, ४१

य

यत्	४७
यत्	४८
यथा	५, २०, २५, २६, ४८, ४९, ५०, ५२
यथाकथञ्चित्	२२
यथाक्रम	४८
यथार्थ	१३, १८, ४७
यथार्थत्व	१३
यथासंख्य	४६
यथोक्त	२
यदि	१३, ४०, ४१, ४३, ४५
यमलक	५
याज्ञवल्क्य	४७
यादृश	२१
यान	२७
यावत्	५, ८, १२, ४०
युक्त	८, १२, १३, १४, १६, २०, २१, २२, ४५, ४६, ४८, ४९, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
युक्ति	१७, २८, ४०, ४३, ५४
युक्तिच	१७
युगपत्	२४, २६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
युवत्	४८

युवति	२६
यूथ	६
योग	२७, २५, ४२
योगिन्	६, २१
योग्य	२८
योग्यता	...	१, ४, १८, २६, ४०	
योजनीय	५५
योष	२९
योग	...	६, ९, २०, ४४, ४८	
योगपद्य	२५, ४२, ४५, ४४, ४६, ५०		

र

रक्षारक्त	४५
रक्षस्	४७, ४८
रचना	८, २२, २८
रचित	१३, ४७
रक्षत	१३, २७
रक्षस्	१९
रत्न	८, २६, ५५
रत्नमण्डि	२५
रण्या	१९
रण्यापुस	१९
रस	३, ५, १३, २०, २४, २७, ३३, ५०		
रस्य	४७
रहित	१७, ३८
राग	६, १९, २७
राहान्त	२८
राशि	६
रक्ष	४३
रक्षि	८, १३
रूप	३, ९, १०, १२, १५, १८, १९, २१, २२, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३२, ३४, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२		
रूपद्वय	२२
रस्यती	४, ३३, ५४
रोमाञ्च	४७

ल

लक्ष्य	१, ३, ४, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २०, २१, २३, २६, २७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४		
लक्षणत्व	२६
लक्षित	२७, ४७
लक्ष्य	१, ८, ९
लक्ष्मी	९
लघुयस्	१, ८
लघु	४५
लघुवृत्ति	२५, ४०, ४८
लता	१३
लाघव	८
लाञ्छित	४८
लिङ्ग	११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३३, ३६, ४९, ५३		
लिङ्गत्व	१६
लिङ्गित	४५
लिङ्गित्व	१३
लिङ्गिक	१३, १५, ४०
लोक	५, १२, २७, ५०, ५१		
लोकबाधित	५०, ५१
लोचन	१९
लोम	४७
लोमकूप	४७
लोकायतिक	६, ५२, ५३
लोमिक	११, २७

व

वञ्च	५४
वक्तव्य	...	२०, ४८, ५०, ५३	
वक्तृ	...	२, २८, ३५, ३९	

INDEX.

८५

अकृत	१८	वाक्	१८, १९
अकृत्यमाण	१८, १९, २०	वाक्का	४, ८, ९, ११, १२, २२, २८,	...	२३
अकृत	...	२, ३, ८, १२, १७, १९,	...	वाङ्मात्र	१९
...	...	२०, २१, २८, २९, ३०, ३१, ३२,	...	वाङ्	३०
...	...	३३, ३४, ३८, ३९, ४३, ४६, ४७,	...	वाचक	८, ३६, ३७
...	...	४८, ४९, ५३, ५४, ५५	...	वाचकत्व	१८
अकृत	वाचनिक	९
अकृत	४७	वाच्य	८, ३०, ३३, ३४, ३६, ३९,	...	४३, ४५, ४६
अकृतपात्र	५४	वाच्यत्व	८, ३६, ३८, ३९
अकृत	४०	वाद	३, ३१, ३४, ३९, ४३
अकृत	४२	वादिन्	७, ८, १२, १३, ३७,
अकृत	३, ३७	...	२९, ३८, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३,	...	५४, ५५
अकृत	१७, ३५, ३६	वायु	३७, ३८
अकृत	१२, ३५	वार्त्त	३७
अकृत	३६	वार्त्ता	१३, ३३
अकृतमान	१५, १८, ३६, ३९, ४१, ४२	वार्त्तिक	१५
अकृत	वार्त्तिश	१५, २७
अकृत	वाध	६
अकृत	वाधना	४३, ४४
अकृत	वास्तव	७, ३२, ३८, ४०
अकृत	वास्तवत्व	३८, ४४
अकृत	वाच्य	१७, ३६, ३७
अकृत	विकल	४७
अकृत	विकलता	१३
अकृत	विकलत्व	३४
अकृत	विकल्प	३, १५, १६, २१, २४, २५,
अकृत	विकार	२८, ३०, ३९, ४०, ४२, ४३
अकृत	विकार	१५, ३९
अकृत	विकृति	३९
अकृत	विग्रह	३५, ४०, ४१, ४२
अकृत	विघटन	१४
अकृत	विघटयन्	३३
अकृत	विघ्न	९
अकृत	विचार	१४, २९, ३२, ३३, ३४, ४६, ४९

विचारणा २५	विभ्रुत २७
विचारणीय ५४	विफल ४२
विचार्यमाण ३८, ४०, ४२	विभावना १३
विजातीय ३२, ३३	विभावित ३८
विजृम्भितत्व २४	विशु १३
विज्ञान ३, ५, ९, १०, ११, १२, १५, १७, १८, २३, ३१, ३२, ३४, ३७, ३८, ४८	विभ्रुति ९
विज्ञानाद्देतव्यम् ९	विमति २०, ४२
विरहित ३७	वियुक्त ३३
विद्यमान ३३, ३४	विरस ३३
विद्यमानता ३३	विराग ३१
विद्या ८, १५	विरुद्ध ३, ४, ५, ६, १९, २१, २३, २४, २६, २८, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०
विद्युत् ६, २२	विरुद्धत्व ९, १०, १९, २६
विद्वत् ८, २३	विरोध ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, २९, ३६, ३९, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८
विधातृ २३	विरोधिन् १०, १६, २६, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१
विधान २४, ३५	विलक्षण २३, २४
विधि ३, ४, ११, १२, १९, २३, २५, २६, २७, ३०, ३१, ३२, ३३	विलक्षणत्व २३, २४
विध्वंस १६, १८	विलय ४३
विना ३४	विलसित ११, १२, १३, २३, २४, २६, २७, २८
विनाश ४२, ४३, ४४	विवर्जित २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
विनिवृत्ति ३८	विवर्त ३४
विनेय १, ८, ९, १०	विवर्तत्व ३४
विपक्ष २, ६, ९, १६, १९, २०, २१, २६, ३०, ३५, ३८, ४२, ४३, ५१	विवाद ९, १०, १६, १९, २१, २२, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
विपरीत ६, १९, २६, २७, २८, ४१, ४६, ५०, ५२	विवाह ८
विपरीतव्यतिरेक ६	विवृत ४८
विपरीतान्वय ६	विवेक ४१
विपर्यय १, ८, ११, २७, २९, ४६, ४९, ५२	विशद १, ९, १६, १७, १८, २०, २५
विपर्यस्त २, २७	विशदत्व १६, १८
विपर्यास ९, १०, ११	विशिष्ट २, ४, १०, १५, २०, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
विपश्चित् २३	
विपाक २१	
विप्रतिपत्ति २, ९, १३, ३०, ३१, ३७, ४०, ४८, ५४	

INDEX.

८७

विशिष्टता	२, २८	विशङ्कश	५, १७
विशिष्टत्व	२१, २३, ३१,	विस्तार	१७, २३, ३१, ५४
विशैर्यभाक्त्व	२१	विस्तार	५५
विशुद्ध	२५	विस्फालन	२५
विशेष १, ४, ५, ७, ८, १२, १३,		विस्फुट	५८
१६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४,		विस्तृत	३७
२७, ३४, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२,		वीर	८
४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२		वीर्य	४८
विशेषकाल	४४	वृक्ष	२, ४, ३८, ४२
विशेषण ८, १०, २४, २७, २८, ३३,		वृक्षत्व	३४
३८, ४३, ४६, ४७		वृत्ति ६, १५, १६, १८, २१, २२,	
विशेषणत्व	४७	४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५५	
विशेषवृत्ता	१, १७	वृत्तित्व	२१
विशेषित	२५, २८	वृत्तिमत्	४५
विशेष्य	१६, ३८, ४७	वृत्तिमत्त्व	४६, ४५
विश्रुत	५४	वैद १८, २५, ३५, ३६, ३७, ४०,	
विश्लेष	२०, ४१	४८, ४९	
विश्लेषित	१, १८	वेदकार	३६, ३८
विश्व	२४	वेदन	४९
विश्वजनीन	५५	वेदितव्य	८
विश्वतः	२७	वेद्य	४८
विश्वधर	१८	वेद्यत्व	४८
विश्वम	१५, १८	वेला	५५
विषय ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११,		वेकत्व	१२, २२
१२, १३, १४, १५, १६, १७, १८,		वैविध्य	२८
१९, २०, २१, २४, २५, २६, २७,		वेज्ञय	८, ५४
२८, ३०, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९,		वेदिक	५७
४१, ४८, ४९, ५२, ५३		वेधर्मा	५५
विषयता	२३	वेपरीत्य	५२
विषयत्व	१४	वैयधिकारण्य	४५
विषयभूत	२७	वेयात्य	२८
विषयाभाष	७, ५५	वैराग्य	१८
विषयिन्	११, ३७	वैरूप्य	५४
विषयौक्य	२८	वैलक्षण्य	५५
विषाद	५	वैश्रल १, ५, १६, १७, १८, १९, २०	
विषाण २, २१, २२, २४, २५, ४४		वैशेषिक	१६
विषांवाद	६, १२, १४	वैषय्य	५५

वैसादृश्य	४८	व्यवहार	...	७, १४, १७, २८, ३३,	
व्यक्त	२०, ४१, ५४			...	३३, ३४	
व्यक्ति	२, ३०, ३६, ४१, ४६, ४७				व्यवहित	...	३३, ३७	
व्यक्तीकुर्वन्	५१	व्यसनिता	१०
व्यङ्ग्य	३५, ३७	व्यस्त	१७
व्यञ्जन	१७	व्याख्यात	३७
व्यतिकर	४५	व्याख्यातृ	३७, ३८
व्यतिरिक्त	४६	व्याख्यान	३५, ३७
व्यतिरेक	१, ३, ५, ६, ११, १७, १९, २७,				व्याचक्षाण	३७
	२८, ३०, ३१, ३३, ४३, ४५, ५१, ५२				व्याधि	४, ३४
व्यतिरेकदृष्टान्त	३	व्यापक	३, ४, १०, १४, १५, १६,		
व्यतिरेकिन्	१०		२०, २७, २८, ३३, ३४, ३८, ४४, ४७		
व्याधिकरण	४७	व्यापकत्व	...	३५, ३६, ४७, ५३	
व्यपदेश	...	२८, ३१, ४१, ४२, ४५			व्यापनीय	४४
व्यपाकृत	२८	व्यापार	२, ३, १५, १६, २१, ३२,		
व्यपेक्ष	३३, ३४		३३, ३७, ३८, ३९, ४६, ४७		
व्यपेक्षण	३४	व्यापित्व	३६, ४४, ४६
व्यपेक्षा	२४, २५, ३६		व्यापितृ	...	५, १५, ३२, ४४, ४६	
व्यभिचार	१, ८, १४, १६, १८, २१,				व्याप्त	३, ३३, ३६, ३७, ३९, ४४,		
	३४, ३५, ३६, ३८, ३९, ४४, ४६					३५, ४२, ४७, ५१, ५२		
व्यभिचारि	१२, २८		व्याप्ति	२, ३, ४, ६, ७, १४, १५, १६,		
व्यभिचारित्व	१४, ३३			१७, १९, २३, २६, २८, ३८, ३७,		
व्यभिचारिन्	९, २३, २६			४१, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५३		
व्यर्थ	२८, ४२		व्याप्तिग्रहण	४
व्यवच्छेद	९, १०, २६, २८, ३०, ३५, ४०				व्याप्य	३, ३, १०, ११, १४, १५,		
व्यवच्छेद्य	४०		२७, २८, ३३, ३४, ३८, ४२, ४४		
व्यवधान	...	३, ३२, ४०, ५०			व्यासोह	...	१७, १९, २४	
व्यवसाय	...	९, १०, १७, ४९			व्यावर्णन	...	३३, ३५	
व्यवसायात्मक	१		व्यावृत्त	...	४, २४, ४३, ४५, ४६	
व्यवस्था	१५, १६, २४, २८, ४१,				व्यावृत्ति	७, ३३, ३६, ३८, ३७, ३८		
	४४, ४५, ५३				व्यावृत्तिक	३०
व्यवस्थान	३, १२		व्यास	३०
व्यवस्थापकत्व	१६		व्याहार	३, १४
व्यवस्थापित	२८		व्युत्पत्ति	...	३, ९, ३०, ३१, ३४, ३७	
व्यवस्थित	४७	व्युत्पन्न	...	४, ६, ३१, ३४, ३५	
व्यवस्थितत्व	३९	व्युत्पाद्य	३७
व्यवस्थिति	५३	व्युदास	९, ३६

श्रेयस्	...	१८, २९, ४४, ४९	संपुक्त	५, ५०
श्रेयसी	५६	सयोग	...	४, २४, ४४, ४५, ४६	४६
श्रोतृ	५५	संवित्ति	१६, ४०
श्रोत्र	...	१५, २४, ५५, ५७	संविबु	७, ५४
श्लोक	५	संविदित	५, ४६
श्रव	५०	संवृत्ति	५५
श्रवोच्च	५७	संवेदन	६, १०, ५५
श्रव	६	संव्यवहार	१७, ५५
श्रुत	६	संशब्दन	४
				संशय	५, ६, १०, ११, २७, २८, ४०, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२		
ष							
षट्	१३	संशीति	५८
षट्क	४४	संशर्ष	४१
षट्पाद	५६	संशिक्ष	५, ६
षोडशक	४१	संस्पृत्व	४०
षोडा	५५	संस्कार	५, १५, २४, २५, ५७		
				संस्कार्य	४७
स							
सं	५०	संस्कृत	१५
संकेत	५५	संस्तवन	६, १८
संक्रान्ति	५६	संस्थान	१७
संक्षिप्त	४८, ५४	संस्पर्श	४७
संक्षेप	५५, ४१, ५४	संस्पर्शन्	४९
संख्या	९, १३, १४, १५, १६, १७, २५, २७, ४०, ४६, ५२, ५५			संहति	५८
संख्याभाष	६, ५२	संकल	१५, २६, ४५, ४४		
संयुज्जीत	५१	सङ्कल	४५
संप्रवृ	१५, २५, ५४	सङ्कलन	५, २६
संज्ञा	५१, ५५	सङ्कृत	४, २५, ५७, ५६, ४०		
संज्ञिक	५४	सङ्ग	५२
संज्ञन	५६, ५८	सङ्गत	४०, ४७
संज्ञिध	१६	सङ्गम	१६
संज्ञाभि	५	सङ्घात	६
संज्ञ	१८	संवि	११
संज्ञत्व	५७	सजातीय	११, २६, ४५, ५५		
संभव	...	४, १३, १८, ४४		सटा	२६
संभावन	१५	सत्	८, २१, २२, २५, २४, २७, २८, ४२, ४४, ४६, ५४		
				सत्कार्य	४१

बसा	२, ६, १८, २०, २३, २४, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३४, ३५, ३६, ३७	समधिगम्य	३४
		समनन्तर	१८
		समभिरुद्ध	३४
सत्त्व	१६, २२, २६, २८, २९, ३०, ३४, ३५, ३६, ३७	समय	२६, २७, २८	
		समर्थ	७, २४, २६, २७, ३०, ३४, ३५, ३६, ३७			
सत्प्रतिपक्ष	...				३५, ३६, ३७	
सत्प्रतिपक्षत्व	...					३४
सत्य	...	८, १७, २०, ३२				
सद्व्यवस्था	१८			
सदृश	२, ६, १८, २०, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९					
सद्भाव	११, १२, १४, १८, २०, २२, २३, २६, २८, २९, ३०, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८					
सनातन	३८			
सन्तान	३७, ३४			
सन्तर्भ	१४			
सन्तिरध	...	२, २०, २७				
सन्तिरधविपक्ष	२७			
सन्तुष्ट	...	२, ६, २८, ३७				
सन्तोष्ट	३८			
सन्निर्कर्ष	...	९, १०, १६, ३६, ३७				
सन्निर्कर्षण	३७			
सन्निधान	२०, ३६			
सन्निधि	१८, २६			
सन्निभ	८			
सन्निवेश	...	७७, २१, २२, २४				
सन्निहित	१५, २७			
सन्मात्र	३०			
सन्मात्रग्रहित	३४			
सपत्न	१६, २६, २७, ३४, ३५					
समर्पण	२६			
सफल	३५			
सम	...	१६, २८				
समत्त	...	१०, २५				
समत्तत्व	१७			
समग्रता	१८			
समतुला	४			
			</			

साधारण	१२, २५, ४३	सिंह	२६
साधारणी	सिद्ध	१, २, ५, ६, ८, १६, २०, २२,			
साधिका	२३, २६, ३०, ३८, ४१, ४३, ४५,				
साधित	४५, ४७, ४८, ४९, ५१				
साधीयस्	५०	सिद्धत्व	२६, ४४, ४८
साधु	२४, ४२, ४४	सिद्धसाधन	१६
साधुत्व	सिद्धान्त	२८
साध्य	२, ३, ४, ६, ८, १०, १५, १६, १७,			सिद्धि	२, १०, १२, १८, २०, २२,			
	१९, २२, २४, २५, २६, २७, २८,			२३, २४, २६, २८, ३०, ३२, ३६,				
	३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५,			४७, ४८, ४९, ४४, ५०				
	५६, ५८, ४४, ४५, ८६, ५१, ५२			सुख	४, ६, १०, १७, २०, २१, २८,			
साध्यता	३३, ३४, ४१, ४०, ४८, ५०, ५२				
साध्यत्व	२, २५	सुगम	१७, २६, २८, ३९, ४०, ४२, ४३			
साध्यसम	सुत	४१
साध्निध्य	सुपरीक्षित	४६
सापेक्ष	११, ५४	सुप्त	२५, २६
सापेक्षत्व	सुप्तसिद्ध	४४
साफल्य	२७, २८	सुप्तसिद्धत्व	१३, २०, २७	
सामग्री	१, ३, ६, ११, १२, १३, १५,			सुभाषित	४६
	१७, १८, २०, २५, ३२, ४२			सुलभत्व	...	३३, ३५, ३६, ४६		
सामर्थ्य	३, ४, २०, २६, ३२, ३४,			सुव्यवस्थित	८
	४३, ४३, ४८			सूक्त	२१, ५३	
सामस्त्य	...	१८, १९, २६, ४१		सूक्ष्म	१५
सामान्य	२, ४, ५, ७, ८, १४, १६, १८,			सूचक	५४
	२०, २२, २३, २४, ३०, ३७, ३६,			सूचन	४, ३०, ३५	
	३८, ३९, ४०, ४१, ४४, ४५, ४६, ४७			सूची	२०
साम्प्रतिक	१५	सूत्र	१, ७
सारस्वत	१५	सूर	२५, २९, ५४	
सारूप्य	१८, ४०	सृष्टि	२४, ४१	
सार्त्तज	२०	सृष्टिक्रम	४१
सावधारण	३१	सोपकार	११, २८	
सावयवत्व	२१, ३२	सोल्लुख	११
सावरण	१९	सौगत	६, ८, १०, १४, १५, १६, २७			
सावरणत्व	१	२८, २९, ३२, ३८, ४३, ४८, ४९, ५३				
सावलम्बनत्व	१४	सौगतीय	१४
साखा	३९	सौरभ	३३
साहस	४०, ४५	सौरूप्य	४१, ५४	

सौख्य	४५	स्वप्न	१५, २७
सम्बन्ध	४५	स्वभाव	४, ९, १०, १२, १४, १४, १८,		
स्तन	४७, ४८		१९, २४, २५, २६, २७, २८, २९,		
स्तनंधय	५		३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६		
स्तम्भ	५४	स्वभावभूत	५६
स्वाध्याय	५, २७, ४६	स्वभावलिङ्ग	५८
स्वार्थपत्र	४५	स्वयं	२१, २७, ३१, ४४, ४७, ४९, ५३		
स्वार्थिन्	४५	स्वल्प	१, ४, ६, ९, १२, १३, १५, १६,		
स्वाध्याय	४, ५, २४		१७, २३, २४, २५, २८, २९, ३४,		
स्थित	११, १२, १५, १६, १८, २७,					३५, ४०, ४१, ४४, ४५, ५१, ५४		
	२८, ३६, ४७, ४९, ४०, ४८				स्वरूपता	१४
स्थिति	...	४, १४, ४५, ४६, ५५			स्वरूपसत्त्व	४४
स्थिर	४५	स्वरूपाभास	४९
स्थूल	४५	स्वरूपासिद्ध	५६
स्त्रिगुण	४५	स्वर्ग	५०
स्पर्श	...	५, ५, ५५, ४५, ४९, ५०			स्वर्गकाम	५७
स्पर्शन	५५ ५०	स्ववचन	५, २७
स्वच्छता	५	सव्यंतर	५५
स्वष्टीकृत	५५	स्वसंवेदन	५
स्फटिक	४५	स्वातन्त्र्य	५४
स्फुट	१५	स्वापूर्वार्थ	१
स्मरण	२, ५, १४, १५, २०, २५,				स्वार्थ	५, १५
	२६, २७, २८, ४७				स्वार्थानुमान	५१
स्मरणाभास	५, ५०	स्वाश्रय	४९
स्मृति	२, ५, १४, १६, १७, १९,							
	२५, २७, ४०, ४७, ४८							
स्वातकार	४८	हंस	५६
स्वादादि	४५	हत	५७
स्व	१, ५, ९, १२, १३, १४, १५, १६,				हन्त	५७
	१७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २५,				हर	५, ९
	२७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३,				हरि	९
	३६, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७,				हर्ष	५
	४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५				हस्तिन्	५६
स्वच्छ	५५	हान	५, ४८
स्वतः	...	१, ११, १२, १३			हानि	...	१२, १९, ४४, ४५	
स्वतःसिद्ध	१२	हि	१०, १८, २२, २३, २४, २५,		
स्वतन्त्र	७, ४०, ४५			२६, २९, ४२, ४३, ४४, ४७, ४८		

